২০১৭ খ্ৰীষ্টাব্দ

ISSN 2349-8943

সংস্কৃত সংস্কৃতিঃ

মনুস্মৃতি বিশেষ

একাদশ সংখ্যা

সংস্কৃত বিভাগ

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয় ঃ ডিব্ৰুগড়

সম্পাদনা

ড° অদিতি বৰুৱা

To
The Central Library
Dibru College.
Dibrugarh
31.08.2017

ISSN : 2349-8943

সংস্কৃত সংস্কৃতিঃ

মনুস্মৃতি বিশেষ

একাদশ সংখ্যা, ২০১৭

DIBRU COLLEGE CENTRAL LIBRARY
ESTD - 1963
DIBRUGARH

সংস্কৃত বিভাগ আৰু IQAC

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয় ঃ ডিব্ৰুগড়

সম্পাদনা

ড° অদিতি বৰুৱা

SANSKRIT SANSKRITIH, a collection of essays edited by Sanskrit Department and published by Principal, Dibru College, Dibrugarh in collaboration with IQAC, Dibru College, Dibrugarh, Assam. Printed at Kaustubh Printers, Dibrugarh-3. 11th Publication : August, 2017.

© Copyright reserved.

ISSN 2349-8943

Price : ₹ 50.00 only.

সম্পাদনা সমিতি

মুখ্য উপদেষ্টা ঃ ড° নগেন শইকীয়া
ড° অশোক কুমাৰ গোস্বামী
ড° ৰাজেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা

মুখ্য উপদেষ্টা ঃ ড° পৰেশ বৰুৱা

সম্পাদিকা ঃ ড° অদিতি বৰুৱা

সদস্য ঃ মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ
নন্দিতা বৈশ্য
মনোজ কুমাৰ শৰ্মা
প্ৰণৱ পাল
সুনেত্ৰা বেনাৰ্জী

সংস্কৃত সংস্কৃতি ঃ সংস্কৃত বিভাগ, ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত। IQAC ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়, ডিব্ৰুগড়ৰ সহযোগত আৰু অধ্যক্ষ, ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত।

একাদশ প্ৰকাশ ঃ আগষ্ট, ২০১৭ খ্ৰীষ্টাব্দ।

© সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত।

মূল্য ঃ ৫০.০০ টকা মাত্ৰ।

মুদ্ৰক ঃ 'কৌস্তুভ প্ৰিণ্টাৰ্ছ, মিলন নগৰ, ডিব্ৰুগড় - ৩।

DIBRU COLLEGE CENTRAL LIBRARY
ESTD -1963
DIBRUGARH

উছৰ্গা

সংস্কৃত পণ্ডিত ড° অপূৰ্ব চন্দ্ৰ বৰঠাকুৰীয়াৰ
পবিত্ৰ স্মৃতিত 'সংস্কৃত-সংস্কৃতিঃ'ৰ
একাদশ সংখ্যাটি
উছৰ্গা কৰা হ'ল।

DIBRU COLLEGE CENTRAL LIBRARY
ESTD - 1963
DIBRUGARH

অৱতৰণিকা

ভাৰতীয় দৰ্শন আৰু সাহিত্যৰ অন্য এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল ধৰ্মশাস্ত্ৰসমূহ। এই শাস্ত্ৰসমূহে ভাৰতীয় সাহিত্য, দৰ্শন, আধ্যাত্মিক বিচাৰ, নৈতিকতা, পৰিচ্ছন্নতা আৰু সংস্কৃতিক সুস্পষ্টভাৱে জনমানসত ডাঙি ধৰিবলৈ সফল হৈছে। বেদ হৈছে এই সমূহ ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ মূল- 'বেদো অখিল ধৰ্মমূলম্'। ধৰ্মৰ সংজ্ঞা বিচাৰ কৰিলে এইবুলি পোৱা যায় যে বেদ, স্মৃতি, সদাচাৰ আৰু মনৰ প্ৰসন্নতাই হৈছে ধৰ্মৰ লক্ষণ— 'বেদঃ স্মৃতিঃ সদাচাৰঃ স্বস্য চ প্ৰিয়মাত্মনঃ। এতচ্চতুৰ্বিধং প্ৰাহুঃ সাক্ষাদ্ধৰ্মস্য লক্ষণম্' (মনু,২-১২)। ধৰ্মৰ লক্ষণ সন্নিবিষ্ট এই ধৰ্মশাস্ত্ৰসমূহকেই স্মৃতিশাস্ত্ৰ বুলি কোৱা হয় (ধৰ্মশাস্ত্ৰস্তু ৱৈ স্মৃতিঃ। মনু, ২-১০)। মন কৰিবলগীয়া এই শাস্ত্ৰসমূহৰ ৰচনাকাল সম্বন্ধে কোনো নিৰ্দিষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়। স্মৃতিৰ সঠিক সংখ্যাও এতিয়ালৈকে নিৰ্ণয় হোৱা নাই যদিও সংখ্যাৰ দিশেৰে বিশখন স্মৃতি থকা বুলি আলবেৰুণীয়ে মত প্ৰকাশ কৰিছে। সেই কেইখন হ'ল — আপস্তম্ব, পৰাশৰ, শাতাতপ, সামবৰ্ত, দক্ষ, বশিষ্ঠ, অঙ্গিৰস, যম, বিষ্ণু, মনু, যাজ্ঞবল্ক্য, অত্ৰি, হাৰীত, লিখিত, শঙ্খ, গৌতম, বৃহস্পতি, কাত্যায়ন, ব্যাস আৰু উশনস।

ওপৰত উল্লেখ কৰা সকলো স্মৃতিৰ ভিতৰত মনুস্মৃতিকে আটাইতকৈ প্ৰাচীন বুলি মান্যতা প্ৰদান কৰা হৈছে। মনুৰ দ্বাৰা প্ৰণীত হোৱা বাবেই এই শাস্ত্ৰখনক মনুসংহিতা বা মনুস্মৃতি বুলি কোৱা হয়। যেতিয়াই কোনো বিষয়ত সন্দেহ হয়, তেতিয়া 'মনুৰব্ৰৱীৎ' বা 'মনুনা প্ৰোক্তম্' অৰ্থাৎ মনুৱে কৈছে বুলি কৈ সন্দেহ নিৰসন কৰা হয়। জাৰ্মান পণ্ডিত নীৎসে এই শাস্ত্ৰক বাইবেলতকৈয়ো উচ্চ স্থান দিয়াৰ বিপৰীতে কীথে এই শাস্ত্ৰক মানুহৰ জীৱন দৰ্শন প্ৰকাশক গ্ৰন্থ বুলি অভিহিত কৰিছে। বোধকৰো সেইবাবেই মনুস্মৃতিক মানৱ ধৰ্মশাস্ত্ৰ বুলিও কোৱা হয়। এই শাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীন সংস্কৰণত সৰ্বমুঠ ১০৮০

টা অধ্যায় আৰু ১০০,০০০ টা শ্লোক আছিল বুলি জনা যায়। বৰ্তমান উপলব্ধ সংস্কৰণত বাৰটা অধ্যায় আৰু প্ৰায় ২৬৮৬ টা শ্লোককহে পোৱা যায়। ইয়াত বৰ্ণ ব্যৱস্থা, নাৰীৰ মৰ্যাদা, শিক্ষা, দণ্ডবিধি, ব্যৱসায়, পশু-পক্ষীৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ পৰিচ্ছন্নতা আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ আলোচনা পোৱা যায়। বিভিন্ন জন পণ্ডিত যেনে মেধাতিথি, গোবিন্দৰাজ, কুল্লুক আদিয়ে এই শাস্ত্ৰৰ ভাষ্যও প্ৰস্তুত কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত মেধাতিথিৰ 'মনুভাষ্য'ই আটাইতকৈ প্ৰাচীন বুলি জনা যায়।

মন কৰিবলগীয়া যে 'মনুস্মৃতি'ৰ ধনাত্মক দিশসমূহতকৈ ঋণাত্মক দিশসমূহৰ আলোচনা জন সমাজত বেছিকৈ হয়। এইক্ষেত্ৰত প্ৰধান ভাৱে আলোচিত বিষয় হ'ল সমাজত নাৰীৰ মৰ্যাদা বা বৰ্ণব্যৱস্থা। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজনে কৰা ভুল ব্যাখ্যাই মনুস্মৃতিৰ স্থান সমাজত অৱনমিত নকৰাকৈয়ো থকা নাই। মনুস্মৃতিত প্ৰকৃততে এই বিষয়সমূহ কেনেদৰে আলোচিত হৈছে বা বৰ্তমান সমাজত এই গ্ৰন্থৰ প্ৰাসঙ্গিকতা আছে নে নাই, সেই কথা সমাজত প্ৰচাৰ কৰিবৰ উদ্দেশ্যেই ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ মুখপত্ৰ 'সংস্কৃত-সংস্কৃতি'ৰ এই বছৰৰ সংখ্যাটো মনুস্মৃতি বিশেষ সংখ্যা হিচাপে প্ৰকাশ কৰাৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হ'ল। আমাৰ এই বিনম্ৰ প্ৰচেষ্টাত বহুমূলীয়া লিখনীৰে সহায় কৰা ড° উপমা বৰ্মন ডেকা, ড° দ্বিজেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা, ড° মানসী শৰ্মা, শাৰদা ভট্টাচাৰ্য, ড° মন্দাকিনী মহন্ত, ড° সমীৰ কুমাৰ ঝা, মধুমিতা গোস্বামী ভট্টাচাৰ্য আৰু আমাৰ প্ৰাক্তন ছাত্ৰী পিংকী চাংমায়ে সহায় কৰিলে। এই আপাহতে তেখেতসকললৈ সম্পাদনাৰ মেজৰ পৰা আন্তৰিক ধন্যবাদ জ্ঞাপন কৰিলোঁ। বিশেষভাৱে কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ সম্পাদনা সমিতিৰ উপদেষ্টা ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ ড° পৰেশ বৰুৱা, ড° নগেন শইকীয়া, ড° অশোক কুমাৰ গোস্বামী, ড° ৰাজেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা আৰু সম্পাদনা সমিতিৰ অন্যান্য সদস্য তথা সহযোগী অধ্যাপক সংস্কৃত বিভাগৰ মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ, ইংৰাজী বিভাগৰ ক্ৰমে নন্দিতা বৈশ্য, অসমীয়া বিভাগৰ মনোজ কুমাৰ শৰ্মা, উদ্ভিদ বিজ্ঞান বিভাগৰ প্ৰণৱ পাল আৰু বৰ্তমান শৰৎ চেন্টিনেৰী কলেজৰ বাঙালী বিভাগৰ সুনেত্ৰা বেনাৰ্জীলৈ। এখেতসকলৰ সু-পৰামৰ্শই কামটি আগবঢ়াই নিয়াত সহায় কৰিলে। মুখপত্ৰখনে প্ৰকাশৰ মুখ নেদেখিলেহেঁতেন যদিহে ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ আই, কিউ, এ, চিয়ে

আৰ্থিকভাৱে সহায় নকৰিলেহেঁতেন। এই সুযোগতে ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ আই, কিউ, এ, চি লৈকো আমাৰ ধন্যবাদ জ্ঞাপন কৰিলোঁ। সময়মতে মুখপত্ৰখন ছপাই উলিওৱাৰ বাবে ডিব্ৰুগড়ৰ কৌস্তুভ প্ৰকাশনৰ স্বত্বাধিকাৰী, ভ্ৰাতৃপ্ৰতিম দীপক বৰুৱা প্ৰমুখ্যে সমূহ কৰ্মচাৰীলৈকো জ্ঞাপন কৰিছোঁ আমাৰ কৃতজ্ঞতা।

সাহিত্যানুৰাগী পাঠকে মুখপত্ৰখন আদৰি ল'ব বুলি আশা কৰিলোঁ।

জয়তু সুৰভাৰতী।
জয়তু ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়।

অদিতি বৰুৱা
সম্পাদক, সংস্কৃত-সংস্কৃতি
সংস্কৃত বিভাগ
ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়।

সূচী

- অৱতৰণিকা ৫
- মনুস্মৃতৌ নারীণাং মর্যাদা ৯
  ড০ উপমা বৰ্মন ডেকা
- Crime And Punishment: *Manusamhit*ā And Modern Indian Legal System –A Comparative Study ১৫
  Dr. Dwijen Sarma
- মনুসংহিতা : একটি সংক্ষিপ্ত আলোচনা ২৭
  শারদা গোস্বামী
- ভাৰতীয় সংস্কৃতিত স্বচ্ছতাৰ ধাৰণা এক অৱলোকন ৪৩
  ড° মানসী শৰ্মা
- মনুস্মৃতিত বৰ্ণিত সমাজ ব্যৱস্থা ঃ কেইটামান উল্লেখযোগ্য দিশ ৫১
  মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ
- मनुस्मृति : एक अवलोकन ৬০
  डॉ. समीर कुमार झा
- Eternal values enshrined in the Manusmriti : A brief note ৬৫
  Dr. Mandakini Mahanta
- মনুস্মৃতি আৰু জাতি-ব্যৱস্থা ৭১
  চন্দন হাজৰিকা
- মনুসংহিতাত নাৰীৰ স্থান ৭৯
  পিংকী চাংমাই
- 'মনু-সংহিতা'ত প্ৰতিফলিত পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ আৰু বিধি ৮৫
  ডলী চুতীয়া
- মনুসংহিতাত পৰিৱেশ সচেতনতা আৰু সংৰক্ষণ ৯২
  ড° অদিতি বৰুৱা
- সুভাষিত ১০০

ISSN : 2349-8943

मनुस्मृतौ नारीणां मर्यादा

ड० उपमा बर्मन डेका
सहाध्यापिका, संस्कृतविभाग:
गुवाहाटी विश्वविद्यालय: ।

धर्मशास्त्रेषु मनुस्मृति: मनुसंहिता वा गुरुत्वपूर्णं स्थानं लभते। स्मृतिशास्त्रेषु इयं स्मृति: प्राचीनतमा वृहत्तमा इति स्वीक्रियते। मनुर्वै यत्किञ्चिदवदत् तद् भेषजम् इत्युक्त्या अस्य ग्रन्थस्य गुरुत्वं प्रतिपादितं भवति। भारतीयानां सामाजिकार्थनीतिकधार्मिक- जीवनानां दर्पणोऽयं स्मृति:।

अन्यै: विषयै: सह अस्मिन् ग्रन्थे नारीविषयकानि बहुनि वर्णनानि उपलभ्यते। विशेषत: अस्य ग्रन्थस्य पञ्चमाष्टमनवमाध्यायेषु एतद्विषयकानि तथ्यानि अस्माकं दृक्पथमायान्ति। स्त्रीणां स्थानाचरणशिक्षा-विवाहादिविषयानधिकृत्य या: श्लोका: वर्तन्ते तै: तत्कालिकसमाजे नारीणां स्थिति: किदृशी आसीत् तत् सम्यक् अवगम्यते। निवन्धेऽस्मिन् मनुस्मृतौ नारीणां मर्यादा इति विषयमधिकृत्य विस्तरेण आलोच्यते।

ग्रन्थेऽस्मिन् बहुषु स्थानेषु नारीम् उच्चस्थाने स्थापयति। समाजे नारी यदि सम्मानिता भवति तत्र देवाऽपि प्रीता: भवन्ति। उक्तं च 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता:' इति।[1] न केवलं विवाहकालात् प्रागेव परन्तु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरपि एता भोजनादिना पूजयितव्या: वस्त्रालंकारादिना भूषयितव्याश्च। विवाहकाले वरेण दत्तं धनं कन्यायै समर्पणीयम्। यस्मिन्कुले स्त्रिय: भगिन्य: दुहितार इत्यादय: परितापादिना दु:खिन्यो भवन्ति तत्कुलं शीघ्रं निर्धनं भवति दैवराजादिना च पीड्यते। यत्रैता न शोचन्ति तत् धनादिना नित्यं वृद्धिमिति।[2] नार्य: यत्र न पूज्यन्ते तत्र सर्वा याज्यादि क्रिया निस्फला भवन्ति। तस्मात् कारणात् एता नार्य: भूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु उपनयनादिषु उत्सवेषु

समृद्धिकामैः नृभिः सदा पूजनीयाः। यत्र कुले भार्यया भर्ता प्रीतो भवति, भार्या भ स्वामिना प्रीता भवति, तस्मिन् कुले चिरं श्रियो भवति।[३] अन्यथा स्वामिनः प्रजननं गर्भधारणं न सम्पद्यते अप्रहर्षात्।

पुरुषः नारीसहयोगेनैव सम्पूर्णो भवति। सहस्रपितुरपि माता श्रेष्ठतरा। उक्तञ्च -- 'सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते इति।'[४] अर्थात् सहस्रं पितृनपेक्ष्य माता गौरवेण अतिरिक्ता भवति। अनया उक्त्या नारीणामुच्चसामाजिकस्थितेः परिचयं प्राप्यते। ईर्दृशी नारी सर्वदा रक्षणीया। अस्य ग्रन्थस्य नवमाध्याये उक्तमस्ति यत् वाल्यकाले नारी पित्रा रक्षिता भवति, यौवनकाले अर्थात् विवाहात् परं नारी भर्त्रा रक्षिता भवति, अपि च वृद्धकाले पुत्रैः रक्ष्यते। अतः सा स्वातन्त्र्यं नार्हति।[५] उक्तं च पञ्चमाध्याये-

वाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम्।।[६] इति

अनया धारणया यद्यपि स्त्री सर्वदा पराधीनमिति वक्तुमिच्छन्ति केचित्, परन्तु प्रकृततः स्त्रीणां रक्षणीयत्वमेव श्लोकेनानेन बुध्यते।

स्त्रियः किमर्थं रक्षार्हा इत्यस्मिन् विषये मनुस्मृतौ उक्तमस्ति यत् स्त्री यदि सुरक्षिता न भवति, तर्हि पितृकुलः स्वामीकुलश्च उभावपि कुलौ सन्तप्तौ भवितुमर्हतः। अतः दुःसङ्गादिसूक्ष्मेभ्यः प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियः रक्षणीयाः। उक्तं हि --

सूक्ष्मेभ्योऽपि दुःसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयोररक्षिता।।[७] इति

ब्राह्मणक्षत्रियादिसर्ववर्णानां पुरुषाणां कृते अयमुत्तमः धर्मोऽस्ति, अतः दुर्वलाऽपि भर्तारो स्वभार्यां रक्षितुं यत्नं कुर्युः। यतः प्रयत्नेन जायारक्षणमेव स्वस्य सन्तानरक्षणम् आचरणरक्षणं वंशरक्षणम् आत्मरक्षणं धर्मरक्षणञ्च भवन्ति। उक्तं च --

स्वां प्रसुतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च।
स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति।।[८] इति

स्त्रीरक्षणस्य अन्यदपि कारणमुक्तं भवति मनुस्मृते नवमाध्यायस्य अष्टमे नवमे च श्लोकद्वये यथा --

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते।

जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः।।
यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम्।
तस्मात्प्रजाविशुद्धयर्थं स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः।।[९] इति

अर्थात् पतिः शुक्ररूपेण भार्यां संप्रविश्य गर्भमापद्य पुत्ररूपेण जायते। एतदेव जायायाः जायात्वं यत् जायाया वा एव पतिः पुनर्जन्म प्राप्नोति। अपि च यस्मात् स्त्री शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा तादृशशास्त्रोक्तपुरुषसेवनेन उत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निकृष्टं पुत्रं जनयति, तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं पत्नीं यत्नतो रक्षेत्।

स्त्रियः कथं रक्षणीय इति जिज्ञासायामुच्यते यत् कश्चित् वलाद् अर्थात् संरोधादिना स्त्रियो रक्षितुं न शक्तः -- तत्रापि व्यभिचारदर्शनात्। किन्तु निम्नोक्तैः रक्षणोपायप्रयोगैः ता रक्षयितुं समर्थाः। तानि उपायानि यथा -- धनस्य संग्रहणे विनियोगे च, द्रव्यशरीरशुद्धिकार्ये भर्तुं अग्निहोत्रौ तथा शुश्रूषादिकार्ये अन्नसाधने, गृहोपकरणस्य शर्यासनकुण्डकटाहादेरविक्षणे एनां नियोजयेत्।[१०]

स्त्रीरक्षणस्य समर्थताविषये उक्तमस्ति --

अरक्षिता गृहे रूद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः।
आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः।[११] इति

आप्तै अर्थात् आज्ञाकारिभिः पुरुषैः गृहे रूद्धाऽपि नार्यः अरक्षिता भवन्ति याः दुःशीलतया आत्मानं न रक्षन्ति। यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानम् आत्मना रक्षन्ति ता एव सुरक्षिताः भवन्ति। साधारणतः मद्यपानम् असत्पुरुषसंसर्गः भर्ता सह विरहः इतस्ततश्च भ्रमणम् अकालस्वापः परगृहनिवास इत्येतानि षट् स्त्रियां व्यभिचाराख्यदोषजनकानि। तस्मादेतेभ्यः एताः रक्षणीयाः। परन्तु सुरक्षिता स्त्रियऽपि कदाचित् व्यभिचाराश्रयेण भर्तृषु विक्रियां गच्छन्ति। नारीणां एतं स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितमिति ज्ञात्वा पुरुषः तासां रक्षणार्थं प्रकृष्टं यत्नं कुर्यात्।

अस्मिन् मनुस्मृतिग्रन्थे स्त्रीणां सदाचारविषयकानि कर्तव्यपालनविषयकानि च अनेकानि उपदेशवाक्यानि उल्लिख्यन्ते। यथा --

वाल्या वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि।।[१२] इति

अर्थात् वाल्ये यौवने वार्द्धक्ये च वर्तमानया स्त्रिया भर्त्रादेरननुमतं न किञ्चिद् सूक्ष्ममपि कार्यं स्वातन्त्र्येण कर्तव्यम्। वाल्यकाले यौवनकाले विधवावस्थायां

वृद्धकाले वा स्त्रियः क्रमेण पितुर्वशे, भर्तुर्वशे तथा पुत्राणां वशे तिष्ठेयुः। पित्रा पत्या पुत्रैर्वा न आत्मनः विरहं कुर्येयुः यस्मादेषां वियोगेन स्त्री वन्धकीभावं गतापि पतिपितृकुले निन्दिते करोति। सर्वदा भर्तरि विरूद्धेऽपि प्रसन्नवदनतया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुण्डकटाहादिगृहभाण्डया व्यये च मुक्तहस्तया स्त्रिया भवितव्यम्। पिता पितुरनुमत्या भ्राता वा एनां यस्मै दद्यात् तं जीवन्तं परिचरेत् मृत्युपर्यन्तं न तमुलङ्घयेत्।[१३] वाग्दानाद् आरभ्य विवाहात् परं च स्त्री भर्तृपरतन्त्रा भवति। तत्कालादेव स्त्री भर्तुः सेवां कुर्यात्। मन्त्र(विवाह)संस्कारकर्ता भर्ता ऋतुकाले अन्यदा च नित्यम् इहलोके च सुखस्य दाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सुखस्य दाता भवति। पतिः यदि सदाचारशून्योऽन्यास्त्र्यऽनुरक्तो विद्यादिगुणहीनो वा भवति तथापि साध्या स्त्रिया देववत् पतिराराधनीयः।[१४] उक्तञ्च--

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते।।[१५] इति

स्त्रीणां कृते अन्ययोः व्रतोपासनयोः आवश्यकं नास्ति यतः स्वामिकर्मणैव तस्याः स्वर्गप्राप्तिर्भवितुमर्हति। नारी तस्यां भर्तुरभिलाषविपरीतं कार्यं कदापि न कुर्यात्। एवम्प्रकारेण मनुस्मृतौ नवमाध्याये अपि नार्यः दायित्व तथा आचरणविषये अधिकचर्चाः विद्यन्ते।

वालिकानां विवाहः वाल्यकाले एव सम्पन्नः करणीय आसीत्। अतः स्वगृहे एव ते शिक्षालाभमकुर्वन्। कालेऽदाता पिता वाच्यः।[१६] अर्थात् उपयुक्त समये यदि कन्यायां विवाहं न सम्पन्नं करोति, तदा तस्याः पिता निन्दनीय भवति। मनुस्मृतौ विधवाविवाहस्य उल्लेखो न प्राप्यते। परन्तु वाग्दानस्य पश्चात् अविवाहितां विधवाकन्यां देवरः यथाविधानेन निजो विन्देत।[१७] कस्मैचिद् वाचा कन्यां दत्वा अपराय सम्प्रदानं प्रदातृजनस्य कृते पापरूपेण परिगण्यते। दोषयुक्तां कन्यां छलनया सम्प्रदानमपि दोषणीय भवति। नियोगप्रथा सज्जनवर्गेण निन्दिता अस्ति।[१८]

स्त्रीणां सम्पत्तिरक्षणविषये मनुस्मृतौ उक्तमस्ति यत् वन्ध्यासु अपुत्रासु च स्त्रीषु प्रोषितभर्तृकासु निष्कुलासु साध्वीषु च स्त्रिषु विधवासु रोगिणीषु च **यद्धनम्** तस्यापि वालधनस्येव राज्ञा रक्षणं कर्तव्यम्।[१९] अपिच --

जीवन्तीनां तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः।
ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः।।[२०]

अर्थात् तासां स्त्रीणां जीवन्तीनां **तद्धनं** ये वान्धवाः गृह्णन्ति- 'वयमत्र अनन्तराधिकारिणो रक्ष्याम इदं धनम्' इत्यादिव्याजेन - धार्मिकः राजा तान् चौरदण्डेण दण्डयेत्। एतदतिरिच्य अस्मिन् ग्रन्थे ब्रहुप्रकाराणां पापकार्यार्थं प्रायश्चित्तस्य विधानानि प्रदर्श्यन्ते। उपर्युल्लेखितेन आलोचनेन एतत् स्पष्टं भवति यत् मनुसंहिता मनुस्मृति वा नारीं उच्चस्थाने स्थापयति। प्रजननार्थं स्त्रियः गृहस्य दीप्तयः अतः पूजार्हाः इति प्रतिपादयति। श्रिया सह तुल्यरूपेण सा नारी उपमीयते। सर्वतोप्रकारेण नारीणां संरक्षणमुचितमिति तत्र प्रदर्श्यते। यद्यपि अनेन व्यवहारेण नारीणां स्वतन्त्रता किञ्चित् व्याहता भवति, तथापि अहं मन्ये तद्कारणादेव समाजे व्यभिचारिता प्रायशः **रूद्धा** भवति। अपि च गृहे समाजे च सुशृङ्खलौ परिदृश्येते। व्यभिचारिणा चरित्रेण गृहेषु कन्दलः सञ्जायते। स्त्री यदा व्यभिचाराद् वारिता भवति, तदा परवर्ति पुरुषा अपि सुखेन जीवितुं समर्थाः भवन्ति। नारीणां उच्चमर्यादया तदानीन्तनसमाज सुशृङ्खलिता जाता इति वक्तुं शक्यते।○

प्रसङ्गपञ्जी

(१) मनुसंहिता, ३-५४
(२) तथा, ३-५०
(३) तथा, ३६०, सन्तुष्टो भार्यया भर्ता....
(४) तथा, २-१४५
(५) तथा, ९-३, पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। रक्षन्ति स्थविरे पुत्राः न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति।।
(६) तथा, ५-१४८
(७) तथा, ९-५
(८) तथा, ९-७
(९) तथा, ९-८,९
(१०)तथा,९-११
(११)तथा, ९-१२
(१२)तथा, ५-१४७

(१३)तथा, ५-१५१
(१४)तथा, ५-१५४
(१५)तथा, ५-१५५
(१६)तथा, ९-४
(१७)तथा, ९-६९
(१८)तथा, ९-६४
(१९)तथा, ८-२८
(२०)तथा, ८-२९

प्रसङ्ग ग्रन्था:

(१) उपाध्याय आचार्य वलदेव, वैदिक साहित्य और संस्कृति, सारदा संस्थान, वाराणसी,१९५८
(२) द्विवेदी औङ्कारनाथ, भारतीय संस्कृति एवं सभ्यता, प्रयाग पुस्तक भवन,१९९१
(३) Dey S.K et. al. (Ed), The Cultural Heritage Of India, Vol.2, The Ramkrishna Mission, Institute of Culture, Calcutta, 1st edition, 1937, re-print 2000
(४) Sarma Kiran, Manusamhita, Prakasan Bibhag, Asom Veda Bidyalaya, Vedapuram, Rupnagar, Guwahati,1998
(५) Sastri Jagadish Lal, Manusmriti, Motilal Benrsidas, 3rd edition, 1996
(६) Swain Dr. B.K., Dharmasastra: A Link Between Tradition and Modernity, Chaukhamba Sanskrit Bharati, Varanasi.

ISSN : 2349-8943

Crime And Punishment: *Manusamhitā* And Modern Indian Legal System A Comparative Study

Dr. Dwijen Sarma
HOD Sanskrit
Raha College

Crime and punishment are two sides of the same coin. Punishment should be proportionate to a particular crime and there lies the root of justice. The *Dharmaśāstra*s tell us about justice by various means and in that sense, the theme of crime and punishment has played a pivotal role in the *Dharmaśāstra*s from the time immemorial.

The modern Indian legal system owes its origin to Śruti, Smriti, Digests and Commentaries and custom. These all are ancient sources for Indian Legal Codes. The Smrities may be divided into early Smrities and the later Smrities. The former is called the *Dharmasūtra*s (*Gautama*, *Baudhāyana*, *Āpastamba*, *Vaśiṣtha*, *Viṣṇu*, *Harita* etc.) and the later the *Dharmaśāstra*s (*Manusmṛti*, *Yājñyavalkyasmṛti*, *Nāradasmṛti* etc.).

The Severest form of legal liability is punishment and it is the consequence which a man has to suffer for commiting a criminal wrong. Crime is declared by statute or ordinance to be punishable in a definite way, to wit, by fine, imprisionment or death. Manu closely knits the means of punishment with crimes.

The primary objects of the law related to crime and punishment is to ensure a fair trial of accused persons; it must be fair to the accused and must be fair to the prosecution. Focusing light on such an attitude, Manu has said that even if the minister makes any wrong in trial, there is no excuse for him and he will be punished with thousand *paṇ*[1]. It shows the king's responsibility towards justice which lingers throughout the modem legal system. So, the degrees of punishment must be in proportion to the enormity of the offence. In ancient *Dharmaśāstras* the punishment of crimes occupied a more prominent place than compensation for offences which is a bit different from the modern criminal law.

In nature and variety, crimes are innumerable. In the modern complex world, though numbers of crimes have been increasing alarmingly in different fields yet there is hardly any realm of crime and punishment which Manu has not touched.

In case of an individual, offences (a) relating to human body, (b) relating to personal life i.e. marriage, maintenance, religious faith etc. (c) relating to property, movable as well as immovable.

In case of society, offences (a) relating to public health, decency and morals, (b) relating to state, (c) relating to public servants, (d) false evidence and offences against public justice etc.

In case of pecuniary sector: (a) the sale of goods, (b) the paying of tax, (c) the paying of loan, (d) the breath of contracts, (e) offences relating to weights and measures etc. are in Manu's prime consideration. It is an interasting and eye-catching realisation that the modern legal panorama is not beyond those pictures where Manu does not cast his eyes and opine.

(A) Offences in case of an individual: Relating to human body:

Offences against the human body range from a technical assult or a slight show of violence to the deliberate killing of the person and are of many kinds. Manu has viewed them with different grades of severity according to the circumstances attending the commision and the consequences involved. Specially murder, assult, hurt-simple or grievous etc. have drawned Manu's attention[2].

Manu has said that if any people belongs to *śūdra* caste strikes any member of the other superior classes the king will punish him by cutting such limbs by which the offence was made[3].

If any member of equal classes causes any simple hurt to skin or causes bleeding or causes either emasculation or fracture, the king will punish him either with hundred *Paṇ* or with six *niskā* or with banishment respectively[4].

Manu opines that the murderer of wife, child and the *brāhmaṇa* will be punished with death sentence[5].

In Indian legal system also offence affecting human body have been considering as punishable offences. Such offences may be inquired or tried by any court within whose local jurisdiction such offences are commited. Indian law deals with the offences of causing hurt under two expressions: 'voluntarily causing hurt' and 'voluntarily causing grievous hurt'[6]. However causes grievous hurt i.e. emasculation, permanent privation of eye sight or hearing; disfiguration of head or face; fracture or dislocation of bone or limb etc. are under grievous hurt. For simple hurt i.e. bodily pain, disease, infirmity causes to any person should be imprisionment upto 1 year or fine upto Rs. 1000/- or both[7]. For voluntarily causing grievous hurt imprisonment upto 7 years and fine[8].

Whoever commits murder shall be punished with death or imprisionment for life and shall also be liable to pay fine[9]. Considering the mental turmoil social wrong and all reasonable possibilities having regard to the natural course of human affairs, death sentences and life imprisionment are awarded

in exceptional cases. Likely, Manu also opined that the murderer of brahmin must be awarded with death sentences i.e. at that time also murder was considered as a heinous crime[10].

Criminal force includes an assult in the modern legal world. An assault is nothing more than a threat of violence exhibiting an intension to use criminal force. There must be present ability and intension to carry the threat into execution.Assault to attempt to commit theft of property worn or carried by a person is punishable with imprisionment upto two years or fine upto Rs. 1000/- or both[11]. Assault on grave and sudden provocation is punishable with imprisionment upto one month or fine upto Rs. 200/- or both[12].

Manu says that if a person exhibits a threat of murder or any other violence to occupy one's house, land, garden etc. the accused will be punished with 500 *paṇs*, but in case of ignorance it will be 200 *paṇs*[13].

(B) Offences relating to personal life i.e. marriage, maintenance, religious faith etc.

Regarding marriage Manu has stated the offences of active concealment and adultery[14].

Manu says that if any person conceals from the bride-groom the diseases like lunacy, leprocy etc. of a bride or about her prior illicit relationship, such offender will be punished with ninety six *paṇs*[15].

Manu says that for the offence of adultary, the adulteror will be punished with ninety six *paṇs*, two hundred and fifty *paṇs*[16].

Manu is of the view that if any *non-brāhmaṇ* collect any *brāhmaṇ* woman with an intension to establish physical relationship inspite of her reluctance, the offender will be punished with death sentence, because it is the duty to protect the woman irrespective of castes and creed[17].

Particularly, for the offence of adultary the punishment

like cutting of sexual organ, fine and shaving of hair etc. are also prescribed by Manu.

Under Mmodern Indian Law, one who commit the offence of adultary such person is punished with imprisionment upto 5 yrs. or fine or both[18]. A sympathatic and charitable view is taken for woman not to punish them for the offence of adultary. When there is an active concealment of fact by one having knowledge or belief of the fact, that can also be considered to be equivalent to a statement of fact and amount to fraud. Active concealment is different from nearly keeping silent as to certain facts. By an active concealment of certain facts, there is an effort to see that the other party is not able to know the truth and he is made to believe as true which is in fact not true.

It is the duty of a son or of a husband to maintain his parents, wives or children. Manu recognizes such responsibilities and considers its negligence as a crime. He says that one who refuses to maintain his wife, child or parents or discards such relationship or deserts, the king will punish him with six hundred *paṇs*[19].

In Personal Criminal Law, non maintenance of parents, wife and child is a punishable offence[20]. I.P.C. gives statutory recognition to the fundamental duty of a man to maintain his wife, child and parents so long as they are unable to maintain themselves[21]. Cr. P. C. lays down that if any person having sufficient means neglects or refuses to maintain his wife, child and parents, upon proof of such negligence the punishment will be at a monthly rate not exceeding Rs. 500 in the whole[22]. In case of default of payment of such allowance without sufficient cause, the amount may be recovered as fine or if wilful negligence could be proved, imprisionment may be provided[23] or any other penal action is available according to the grievances of the action.

One's religious faith or rituals should be honoured by others. Any insult or annoyance in this regard is considered

by Manu as punishable offence. Manu says that if any person from community *śūdra* community renders religious advice to *brāhmaṇ* such *śūdras* will be punished by pouring hot oil in their mouth and ear[24].

I. P. C. deals with the offences relating to religion[25]. No voluntary disturbance is allowed or no insult, intolerance or malicious intention could be shown to a particular religious faith in India. If anyone does so, the accused must suffer from simple or rigorous imprisionment upto two years or fine or both[26].

(C) Offences relating to property : A number of criminal offences occur among the individuals due to property either movable or immovable. In this connection Manu writes that in case of theft the thief is punished with imprisionment by the king. If the rice is stolen, either limbs will be cut or levied fine. If property like trees are damaged, the king will punish the accused emphasising the loss of leaves, flowers and fruits etc[27]. The criminal breach of trust and chesting are also described as crime by Manu[28]. In this way theft, receiving stolen property, cheating, extortion, fraudulent deeds etc. are offences against property so far as the modern legal treatment is concerned.

Whoever commits theft shall be punished with imprisionment of either description for a term which may extend to three years or with fine or with both[29]. Extortion is a crime where the wrong-doer intentionally puts any person in fear of any injury to that person, or any valuable security or anything signed or sealed documents. Whoever commits extortion shall be punished with imprisionment for a term which may extend to three years or with fine or with both[30]. In this regard Manu says --

yaḥ sādhayantam chandena vedayedhanikam nṛpe/
sa rājñā taccaturbhāgam dāpyastasya ca taddhanam//[31]

upadhābhiśca yaḥ kaścitparadravyam harennaraḥ/
sasahāyaḥ sa hantavya prakāśam vividhoirvadhoiḥ//[32]

Similarly, in case of 'Criminal breach of trust' i.e. in case of money or any other property, the punishment for the offence may be imprisionment for upto three years or fine or with both[33]. Manu says--

yo nikṣepam nārpayati yaścānikṣipya yācate/
tāvubhou couravacchāsyou dāpyou vā tatsamam damam//[34]
nikṣepasyāpahartāram tatsamam dāpayeddamam/
tathopanidhihartāramaviśeṣeṇa pārthivaḥ//[35]

Fraudulent or dishonest deceiving of any person is termed as cheating. It is a punishable offence in criminal law. In ordinary cheating the cheat is punished with an imprisionment for 1 year or fine or with both[36]. But in cheating by personation the period of imprisionment may extend upto 3 years or fine or both[37]. If by cheating the whole or any part of a valuable security or property is lost or alters the property or destroy the property for which deceived person is suffered from, the imprisionment may extend upto 7years and fine[38]. For fraudulent deeds, all are punishable with imprisionment upto 2years or fine or both[39]. Manu says--

puruṣāṇām kulīnānām nārīṇām viseṣataḥ/
mukhyānām caiva ratnānām haraṇe vadhamarhti//[40]

Offences in case of society : It is the duty of the king as well as of the subjects to maintain public peace, decency and morals in the society. One who obstructs its maintainence must be an accused. For instance - gambling, a playing at dice and all acts of a knaver considered as crime. If a person is accused of, the king will either cut off his hand or may prescribed death sentence[41]. Offences like criminal conspiracy, waging of war or abetment to wage war, assault of any royal officer etc. are crimes against the states for which the king will punish with death sentence[42]. In the words of Manu–

by Manu as punishable offence. Manu says that if any person from community *śūdra* community renders religious advice to *brāhmaṇ* such *śūdras* will be punished by pouring hot oil in their mouth and ear[24].

I. P. C. deals with the offences relating to religion[25]. No voluntary disturbance is allowed or no insult, intolerance or malicious intention could be shown to a particular religious faith in India. If anyone does so, the accused must suffer from simple or rigorous imprisionment upto two years or fine or both[26].

(C) Offences relating to property : A number of criminal offences occur among the individuals due to property either movable or immovable. In this connection Manu writes that in case of theft the thief is punished with imprisionment by the king. If the rice is stolen, either limbs will be cut or levied fine. If property like trees are damaged, the king will punish the accused emphasising the loss of leaves, flowers and fruits etc[27]. The criminal breach of trust and chesting are also described as crime by Manu[28]. In this way theft, receiving stolen property, cheating, extortion, fraudulent deeds etc. are offences against property so far as the modern legal treatment is concerned.

Whoever commits theft shall be punished with imprisionment of either description for a term which may extend to three years or with fine or with both[29]. Extortion is a crime where the wrong-doer intentionally puts any person in fear of any injury to that person, or any valuable security or anything signed or sealed documents. Whoever commits extortion shall be punished with imprisionment for a term which may extend to three years or with fine or with both[30]. In this regard Manu says --

yaḥ sādhayantam chandena vedayedhanikam nṛpe/
sa rājñā taccaturbhāgam dāpyastasya ca taddhanam//[31]

upadhābhiśca yaḥ kaścitparadravyam harennaraḥ/
sasahāyaḥ sa hantavya prakāśam vividhoirvadhoiḥ//[32]

Similarly, in case of 'Criminal breach of trust' i.e. in case of money or any other property, the punishment for the offence may be imprisionment for upto three years or fine or with both[33]. Manu says--

yo nikṣepam nārpayati yaścānikṣipya yācate/
tāvubhou couravacchāsyou dāpyou vā tatsamam damam//[34]
nikṣepasyāpahartāram tatsamam dāpayeddamam/
tathopanidhihartāramaviśeṣeṇa pārthivaḥ//[35]

Fraudulent or dishonest deceiving of any person is termed as cheating. It is a punishable offence in criminal law. In ordinary cheating the cheat is punished with an imprisionment for 1 year or fine or with both[36]. But in cheating by personation the period of imprisionment may extend upto 3 years or fine or both[37]. If by cheating the whole or any part of a valuable security or property is lost or alters the property or destroy the property for which deceived person is suffered from, the imprisionment may extend upto 7years and fine[38]. For fraudulent deeds, all are punishable with imprisionment upto 2years or fine or both[39]. Manu says--

puruṣāṇām kulīnānām nārīṇām viseṣataḥ/
mukhyānām caiva ratnānām haraṇe vadhamarhti//[40]

Offences in case of society : It is the duty of the king as well as of the subjects to maintain public peace, decency and morals in the society. One who obstructs its maintainence must be an accused. For instance - gambling, a playing at dice and all acts of a knaver considered as crime. If a person is accused of, the king will either cut off his hand or may prescribed death sentence[41]. Offences like criminal conspiracy, waging of war or abetment to wage war, assault of any royal officer etc. are crimes against the states for which the king will punish with death sentence[42]. In the words of Manu–

kūṭaśāsanakartṛśca prakṛtīnām ca dūṣakān/
strībālabrāhmaṇadhnāṃśca hanyād dviṭsevinastathā//

The liabilities of the public servants are also equally important in the maintenance of peace and tranquility in the state. In the cited verse it is mentioned that if any royal servant frames any record or writing incorrectly with intent to cause harm, the accused will be liable to death sentence. Because the making of a false document intentionally, in spite of being a public servant, to cause damage to any person or public is amount to forgery and a punishable offence. Giving false evidence and thereby causing any hindrance in peace and tranquility is a crime. Manu has discussed widely on false witness[43] and on false charge[44].

If a person gives false witness due to afection or false fear or for friendship or
owing to ignorance, the king will punish the accused differently with fine analysing their reasons for such wrongful acts. The *brāhmaṇas* are remitted from fine for such crimes and they will be only banished from the country. But others could not enjoy such priviledges and had to punish with fine as well as banishment. In case of giving false charge, Manu has prescribed punishment like fine, the double of the amount falsly claimed and death sentence etc[45].

In Indian law, whoever assaults high officers of the state or attempts to wage war or abets such war is considered as punishable offence. The convict shall be punished with death or imprisionment for life or shall also be liable to fine[46].To maintain public decency and morals, modern legal system has considered keeping a lottery office for other than state lottery authorised by state as a punishable offence for which six months imprisionment or fine or both punishment may be alloted to the offender[47]. Publishing any proposal to pay any sum or to deliver any goods o drawing of any ticket, lot or number in a lottery is punishable with fine upto Rs.1000/

- and six months imprisionment or both are rendered.

Disappearance of evidence and false information is a capital offence and punishment shall be imprisionment of either description upto 7years and fine, in case of offence punishable with imprisionment for life or imprisionment upto 10years, it shall be imprisionment of either description upto 3years and fine, and in offence punishable with less than 10years imprisionment, punishment may be fine or imprisionment upto one fourth of the term provided for the offence or both fine and imprisionment[48].

The offence of making a false criminal charge is punishable with imprisionment of either kind upto two years or fine or both. If a criminal proceeding be instituted on a false charge of an offence punishable with death, imprisionment for life or imprisionment for seven years or upward, the punishment will be imprisionment for seven years and fine[49].

Offences in case of pecuniary sector : Considering the sale of goods, the offence of wrong weights and measures, Manu says that if a person with a fraudulent intension sells anything with a false weight or measur that will be a punishable offence[50]. According to modern law for fraudulent use of any weighting instrument, penalty may be imprisionment of either description upto one year or fine or both[51]. For the offence of adulteration of any goods, the imprisionment punishment of the offender may be six months imprisionment or fine upto Rs. 1000/- or both[52].

According to law, promise made without any intention to perform it amount to fraud. Thus if a man takes a loan without any intention to repay or purchases goods on credit without any intention to pay for them, there is fraud[53].

Conclusion : The comparision of different aspects of *Manu Samhitā* with those of modern Indian legal system pleads in favour of saying that bringing a distinction of sin and crime,

between immoral and illegal, Manu has proved his modern attitude in the handling of the theme of crime and punishment. But for the absence of reformative attitude in the prescription of punishment and a discrimination is providing punishment for the people of higher castes, the modern Indian criminal law can not accept Manu without any hesitation. Giving a step further the modern criminal law has identified crime with disease and in the eyes of law all are equal under such circumstances. Manu's retributive attitude of punishment or his presumption of good character and reputation are not unanimously accepted. Yet for the depth and variety, for the soundness and practical utility, for simple and clear language, as a systematic and cognant collection of rules of criminal world. The *Manu samhitā* would be considered as a vivid picture in Indian legal panorama. This very book supplied a long-felt need of a legal treatise which could be considered as compendium of law.

References:

(1) Manu ix, 234
(2) Ibid, viii, 279, 284, and ix, 232
(3) Ibid, 279
(4) Ibid, 284
(5) Ibid, ix, 232
(6) IPC, U/S, 321, 322
(7) Ibid, 323
(8) Ibid, 323
(9) Ibid, 203
(10) Manu, ix, 232
(11) IPC, U/S, 357
(12) Ibid, 358
(13) Manu, viii, 264
(14) Ibid, vii, 205, 224, 225, 352, 354, 359
(15) Ibid, viii, 204, 224

(16) Ibid, viii, 353, 354
(17) Ibid, viii, 359
(18) IPC, U/S 497
(19) Manu. viii, 389
(20) CrPC, U/S 125-128
(21) IPC, Ch, ix
(22) CrPC, U/S 125
(23) Ibid, 125(3)
(24) Manu, vii, 272
(25) IPC, U/S, 295-298
(26) Ibid, 295
(27) Manu, viii, 285, 310, 320 and 322-342
(28) Ibid, 191
(29) IPC, U/S, 379
(30) Ibid, 384
(31) Manu, viii, 176
(32) Ibid, 193
(33) IPC, U/S 406
(34) Manu, viii, 191
(35) Ibid, 192
(36) IPC, U/S, 417
(37) Ibid, 419
(38) Ibid, 420
(39) Ibid, 421-424
(40) Manu, viii, 323
(41) Ibid, ix, 224
(42) Ibid, ix, 232
(43) Ibid, viii, 121-123
(44) Ibid, viii, 58,59
(45) Ibid, viii, 58,59
(46) IPC, U/S, 121
(47) Ibid, 294 (A)
(48) Ibid, 201-204
(49) Ibid, 211

(50) Manu, viii, 203
(51) IPC, U/S, 264-267
(52) Ibid, 272-276
(53) Manu, viii, 191

Bibliography:

1. Vidyabhusan Shyamakanta (ed.), Manu Samhitā
2. Nene Gopala Sastri (ed.), Manu Smriti, Chaukhamba Sanskrit Sansthan, 1982
3. Saxena R N, The Indian Penal Code, Central Law Publication, 20th edn., 2017
4. Diwan Paras, Modern Hindu Law, Allahabad Central Law Agency, 1st January, 2013
5. Tendon M.P, Criminal Procedure Code, Allahabad Law Agency, Law book publisher, 2017 edition
6. Kapoor Dr. S. K, The Sale of Goods Act, Jain book Agency, 16th edition, 2012
7. Devid Manica, Legal Theory (Jurisprudence)
8. Singha Hari Mohan & Nerula Dheeraj, Legal dictionary, Pioneer Publication
9. Kapoor S.K, Law of Torts, Jain Publishing
10. Pandey, G.S, Indian Evidence Act, Allahabad Central Law Agency, edition-4

ISSN : 2349-8943

মনুসংহিতা ঃ একটি সংক্ষিপ্ত আলোচনা

শারদা গোস্বামী
ভারতীয় জীবন বীমা নিগম,
গুয়াহাটি মণ্ডল

"যে নদী হারায়ে স্রোত চলিতে নাহি পারে,
সহস্র শৈবালদাম বাঁধে আসি তারে,
যে জাতি জীবনহারা অচল অসাড়
পদে পদে বাঁধে তারে জীর্ণ লোকাচার।"
— দুই উপমা, চৈতালি, রবীন্দ্রনাথ ঠাকুর

ছাত্রজীবনে কবিগুরু রবীন্দ্রনাথের এই কাব্যাংশটি আমাদের ভাব সম্প্রসারণ করতে হত। এখন পরিণত বয়সে যতবারই এ কথাটি মনে হয় ততবারই ভাবি, কবির এ কথাটি 'মনুসংহিতা'-র ক্ষেত্রেও প্রযোজ্য।

মনুসংহিতার রচনাকাল নিয়ে অনেক মতবাদ প্রচলিত। খ্রিস্টপূর্ব সপ্তম শতাব্দীতে যাস্কের 'নিরুক্ত'-তে এর প্রথম উল্লেখ পাওয়া যায়। গৌতমসূত্র, বশিষ্ঠসংহিতা ইত্যাদি আরও প্রাচীন ধর্মশাস্ত্রেও মনুর উল্লেখ রয়েছে। 'মনুসংহিতা'-র বর্তমান যে সংস্করণগুলি পাওয়া যায় সেগুলো দ্বিতীয় শতাব্দীর। এটাও অনুমান করা হয় যে মনুসংহিতার প্রণেতা কেবল একজন 'মনু' নন। ভারতীয় ধর্ম তথা হিন্দু ধর্ম স্থান-কাল-পাত্র বিচার করে যুগে যুগে মূল্যবোধ রক্ষা করে পরিবর্তন স্বীকার করেছে। পরিবর্তনের সঙ্গে সঙ্গে সামঞ্জস্য রক্ষার জন্য মুক্তচিত্ত ঋষিদের এই প্রয়াস। বিভিন্ন সময়ে বিভিন্ন পুরুষের হাতে পরিমার্জিত, পরিবর্ধিত হয়েছে মনুসংহিতা। সেই পুরুষ বা প্রণেতারাই 'মনু' নামে পরিচিত। 'মন্বন্তর' শব্দটি এ কথাই নির্দেশ করে।

পৃথিবীর ইতিহাসে দেখা যায় প্রত্যেক সভ্যতায় প্রত্যেক যুগে বিভিন্ন

শাস্ত্র (ধর্মগ্রন্থ), আখ্যান, ক্লাসিক ইত্যাদি রচিত হয়েছে। আবার কালক্রমে কিছু হারিয়েও গেছে বা প্রাসঙ্গিকতাও হারিয়েছে। খুব কম সৃষ্টি বা রচনা 'চিরন্তন' বা 'কালজয়ী' হয়েছে। আমাদের দেশে 'মনুসংহিতা'-ও এমন একটি গ্রন্থ যা বিস্মৃতপ্রায় কিন্তু অস্বীকার করার ক্ষমতা কারও নেই। জ্ঞাতসারেই হোক বা অজ্ঞাতসারেই হোক, আজও ভারতীয় জীবনধারা মনুসংহিতার দ্বারা কম-বেশি পরিমাণে নিয়ন্ত্রিত।

পাশ্চাত্য পণ্ডিতদের মতে, অধুনালভ্য মনুসংহিতা প্রাচীন মনুসংহিতার অংশমাত্র। এতেই আন্দাজ করা যায় ভারতীয় সভ্যতায় মনুসংহিতার অবদান কী অপরিসীম। আবহমান কাল ধরে প্রত্যক্ষ বা পরোক্ষ ভাবে ভারতীয় জীবনযাপন ও মনুস্মৃতি পরস্পর সম্পৃক্ত। শ্লাঘা করেও এড়ানো যায় না, নিন্দা করেও ছাড়া যায় না। কারণ আমরা মনুর উত্তরাধিকারী। মূল হারালে ফুলও ফোটে না, ফলও ধরে না। আবারও কবিগুরুকে মনে পড়ে যায়—
"কবে আমি বাহির হলেম তোমারি গান গেয়ে/সে তো আজকে নয়... ।[১]

পাণিনি সংস্কৃত ভাষায় ব্যাকরণ রচনা করেছেন। ভাষাকে একটি সুনির্দিষ্ট রূপ দিয়েছেন যাতে মানুষ ভাষাকে বাহন করে নিজের চিন্তা-ভাবনা বিভিন্ন মাধ্যমে প্রকাশ করতে পারে। ভাষার ব্যবহারিক প্রয়োগেই তার জীবনীশক্তি। যে ভাষার যত বেশি ব্যবহার, ভাবের আদান-প্রদান, সেই ভাষাই যে কোনও সভ্যতা-সংস্কৃতির উন্নতির মাপকাঠি। মনুও চেষ্টা করেছিলেন মানুষের জীবনকে নানা নিয়মের নিগড়ে বেঁধে একটি সুন্দর সমাজব্যবস্থার রূপ দিতে। তারই ফলশ্রুতি 'মনুসংহিতা'।

যে পাণিনি তাঁর 'অষ্টাধ্যায়ী'-র জন্য বিখ্যাত আজ তিনি স্বভূমে ব্রাত্য। অষ্টাধ্যায়ীর সূত্র-কলকব্জার রহস্য নিয়ে পাশ্চাত্যে আজ পরীক্ষা-নিরীক্ষার শেষ নেই। কারণ 'Sanskrit is the fittest language for Computer'। কেন, কাদের জন্য সংস্কৃত ভাষা আজ অনাদৃতা, উপেক্ষিতা সে আলোচনা এখানে অপ্রাসঙ্গিক। কিন্তু ভারতীয় জাতিসত্তার আবহমানতার প্রসঙ্গে পাণিনি-মনু একই সংস্কৃতসূত্রে গাঁথা। তাই এটুকু ভূমিকা। পাণিনিকে আমরা ব্রাত্য করেছি আর মনু নিজের বন্ধনেই আবদ্ধ— পার্থক্য এটুকুই। এই বন্ধন ছিন্ন করে ভারতীয় সমাজকে এগিয়ে নিয়ে যেতে আরেক মনুর অপেক্ষায় দিন গুনছি আমরা।

ভারতবর্ষের ইতিহাসে বিদেশী জাতির আক্রমণে অগণিত নরহত্যা, নারী নির্যাতন, শিল্পসুষমামণ্ডিত মন্দির ধ্বংস, বিশ্ববিদ্যালয়, গ্রন্থাগার ভস্মীভূত হয়েছে। তারপরও ভারতবর্ষ সনাতন ধর্মের উদারতায় তাদের নিজের করে নিয়েছে। কেউ ফিরে যায়নি। ইংরাজ আক্রমণের আগে সব বিদেশীরাই গ্রন্থের বহ্ন্যুৎসব করেছে। এত বিপর্যয়ের মধ্যেও যেগুলি রক্ষিত আছে তাতেই বিশ্ব বিস্মিত, বিদগ্ধজনেরা চমৎকৃত। এই অমূল্য গ্রন্থরাজির মধ্যে মনুসংহিতার আলোচনা অন্ধের হস্তীদর্শন।

প্রাণিজগতে সকল প্রাণীর মত জীবশ্রেষ্ঠ (?) মানুষও জন্মক্ষণেই স্বাধীন। একটি স্বাধীন সত্তাকে যদি প্রতিপদে চলার শর্ত দেওয়া হয়, পরবর্তী পদক্ষেপ নির্দিষ্ট করে দেওয়া হয়, তার পূর্ণবিকাশ সম্ভব নয়। সর্বদাই তার ন যযৌ ন তস্থৌ অবস্থা।

'সংহিতা' শব্দের অর্থ 'সমষ্টি' বা Collection। প্রাচীনকালে প্রত্যেক বেদের সঙ্গে একটি করে সংহিতা যুক্ত থাকত। এগুলিকে ধর্মশাস্ত্র নামেও জানা যায়। দৈনন্দিন জীবনযাত্রায় শৃঙ্খলারক্ষার জন্য নানা আচার-অনুষ্ঠানের কথাই ধর্মশাস্ত্রের বিষয়। সে যুগে লিখিত বা প্রামাণ্য কোনও গ্রন্থ ছিল না। সবই মুখে মুখে বা স্মৃতিতে প্রচলিত থাকার দরুন ধর্মশাস্ত্রগুলি স্মৃতিশাস্ত্র নামেও পরিচিত। মৌখিক ভাবে প্রচলিত হওয়ার জন্য বিভিন্ন শাস্ত্রগুলির মধ্যে মতভেদ বা মতামতের দূরত্বও পরিলক্ষিত হয়। শাস্ত্রের বিধি নিষেধগুলি যাদের চলার পথে বাধা সৃষ্টি করেছে, সেই মানুষই তা অতিক্রম করার চেষ্টা করেছে। উপনিষদ বলেছেন— "চরৈবেতি, চরৈবেতি।" জীবনের পথ কখনই মসৃণ নয়। বাধা ভেঙে অজানার উদ্দেশে রোমাঞ্চকর যাত্রার অভিজ্ঞতাপুষ্ট মানুষ পালটে দিয়েছে শাস্ত্রের পরিভাষা। রচিত হয়েছে নতুন নতুন শাস্ত্র। এগিয়ে চলাই জীবনের লক্ষ্য, যতি মানেই মৃত্যু। ভারতবর্ষও থেমে থাকেনি। তাই 'মন্বন্তর'। বিভিন্ন সময়ে বিভিন্ন মনুর আবির্ভাব।

ভারতবর্ষ অবতারবাদে বিশ্বাসী। ভারতীয় বিশ্বাস— যখনই ধর্মের ওপর কোনও দুর্দিন নেমে আসে, তখনই শিষ্টের পালন আর দুষ্টের দমন করে ধর্মরক্ষার জন্য কোনও অবতার আবির্ভূত হন। আজ থেকে দুই হাজার বছর আগের সমাজব্যবস্থায় যখন ভাঙন ধরে তখন শান্তির ললিতবাণী নিয়ে বুদ্ধের আবির্ভাব। বুদ্ধ ছিলেন বেদবিরোধী। বৌদ্ধ ধর্মের প্রভাবে মানুষ বৈদিক আচার-

আচরণে অনাস্থা প্রকাশ করতে শুরু করেছিল। সম্রাট অশোক বৌদ্ধ ধর্ম প্রচার ও বৌদ্ধ শাস্ত্রগুলি সংকলনে পৃষ্ঠপোষকতা শুরু করেন। তখন বেদ-অনুরাগী হিন্দু পণ্ডিতদের প্রচেষ্টায় বৈদিক প্রথা রক্ষার জন্য প্রাচীন সংহিতা অবলম্বনে অধুনা প্রচলিত মনুসংহিতার পুনর্জন্ম হয়। সাহিত্যের নিরিখেও 'মনুসংহিতা' এক অনুপম সৃষ্টি। কাব্যকুশলতা ছাড়াও সমাজ-রাষ্ট্র, জীবন-ধর্মবোধ, চিকিৎসা-জ্ঞানবিজ্ঞান, কৃষি ও প্রযুক্তি প্রকৃতি ও ইতিহাস— সর্ব বিষয়েই মনুর মতামত ব্যক্ত হয়েছে।

হিন্দু বা সনাতন ধর্মের বৈশিষ্ট্য এই যে সমাজব্যবস্থায় যখন-ই কোনও ব্যাধি উপস্থিত হয়েছে, হিন্দু ধর্মের উদারতার মধ্যেই তার সংশোধন হয়েছে। তার চাইতে গুরুত্বপূর্ণ কথা— সংস্কারকগণ হিন্দু ধর্মেরই একাংশ। যে কোনও সমাজের মূল চালিকাশক্তি শিক্ষা। শিক্ষিত ব্যক্তিরাই সমাজের কর্ণধার। উনিশ শতকে ইংরেজি নব্যশিক্ষিত ব্যক্তিরা যখন ধর্মবিরোধিতা বা ভারতীয় সংস্কৃতির নেতিবাচক দিকগুলি নিয়ে সোচ্চার তখন রাজা রামমোহন রায়, বিদ্যাসাগর, বঙ্কিমচন্দ্র সহ উইলিয়াম জোন্স, কিথ, উইলসন এবং আরও বহু বিদেশি পণ্ডিত শাস্ত্রগুলির মূল ও অনুবাদ সবার সামনে তুলে ধরলেন। এতে কিছু সংখ্যক ভারতীয় ও বিদেশিরা প্রত্যক্ষ করলেন ভারতীয় সংস্কৃতির অল্প কিছুমাত্র নেতিবাচক দিক রয়েছে। মানুষের জীবনে বা প্রকৃতির প্রতিটি ক্ষেত্রে দ্বৈত সত্তার প্রতিফলন দেখা যায়। সুখ-দুঃখ, ভাল-মন্দ, দিন-রাত্রি ইত্যাদি। সমুদ্র যেমন রত্নাকর, তেমনই আবার হিংস্র প্রাণী বিশেষেরও বাসস্থান। বিশাল হিমালয়ে যেমন মূল্যবান বৃক্ষের সমারোহ, ঠিক তেমনই বিষাক্ত গুল্মও বিদ্যমান। সনাতন বা হিন্দু ধর্মও হিমালয়ের মত সকল ভাল-মন্দের ধারক। হিন্দু সভ্যতার ব্যাপ্তি এত বিশাল যে মনুসংহিতার আলোচনা শুধুমাত্র মনুসংহিতার মধ্যেই সীমিত থাকে না। পাশ্চাত্য শিক্ষার আলোয় আলোকিত নব্যশিক্ষিতরা নিজেদের সাহিত্য-সংস্কৃতিকে হেয় করতে শুরু করেন— "ওদের সব ভালো, আমাদের সব খারাপ।" ইউরোপীয় মনীষীরা কিন্তু ভারতকে জানার জন্য ভারতীয় সংস্কৃত গুরুকুলেই সংস্কৃত শিক্ষা গ্রহণ করেছেন। প্রখ্যাত ঐতিহাসিক উইলিয়াম ডুরান্টের মতে, বিশ্ব সভ্যতায় প্রাচ্যে ও প্রতীচ্যে যা কিছু মোহনীয় দেখতে পাওয়া যায় তার উৎস হচ্ছে প্রাচীন তথা হিন্দু ভারত। পণ্ডিত ম্যাক্সমুলারকে উদ্ধৃত করার লোভ সংবরণ করতে পারছি না—

Whatever sphere of human mind you may select for your special study, whether it be language or religion, or mythology, or philosophy, whether it be laws or customs, premitive art or primitive science, everywhere you have to go to India, whether you like it or not, because some of the most valuable and instructive materials in the history of men are treasured up in India and in only.

পরিতাপের বিষয় আজ আমাদের গৌরবোজ্জ্বল অতীত ভোলানো বা ভুলতে চাওয়া ফ্যাশন বা ধ্যানজ্ঞান। আত্মবিস্মৃত জাতি ভুলে গেছে "তেন ত্যক্তেন ভুঞ্জীথা"-র অর্থ। অন্যদের পরিত্যক্ত বিষয়বাসনা ভোগের লালসাই আজ প্রবল। আতসকাচ দিয়েও 'বৃহৎ'-কে খুঁজে পাওয়া যায় না। বর্তমান ভারতে 'হিন্দু' শব্দটি ঘৃণার দ্যোতক। সে ধর্মই হোক বা সভ্যতা। হিন্দু শুনলেই 'গেল, গেল' রব ওঠে। হিন্দু ও ভারত সমার্থক শব্দ। পাশ্চাত্যের সংস্কৃতির মোহ বা cultural slavery আধুনিক যুগের status symbol বা তথাকথিত মর্যাদার প্রতীক। 'হিন্দু' মানে সাম্প্রদায়িক, 'হিন্দু' মানে উদ্বাস্তু, 'হিন্দু' মানে বিদেশি, 'হিন্দু' মানে বহিরাগত, 'হিন্দু' মানে বাংলাদেশি। কত যে বিশেষণ! স্বয়ং মনুও বোধহয় এত সংজ্ঞা নির্ধারণ করতে পারতেন না। আমাদের অগ্রজেরা কেউ মনে করিয়ে দেন না যে পাশ্চাত্য পত্র-পত্রিকায় রবীন্দ্রনাথ হলেন 'Hindu poet' আর সনাতন ধর্মের শ্রেষ্ঠ প্রতিনিধি স্বামী বিবেকানন্দ 'Hindu Monk', শুধু হিন্দু নন, 'Cyclonic Hindu Monk'।

বৌদ্ধ, জৈন, শিখ, ইসলামি, খ্রিস্টীয়, শৈব, শাক্ত-বৈষ্ণব, আস্তিক-নাস্তিক, সাকার-নিরাকার— সকল মতবাদের আধার সনাতন ধর্ম বা সকলেই সনাতন ধর্মে স্বমহিমায় বিরাজমান। নব্যশিক্ষিতরা যদি বা সচেতন ভাবে 'হিন্দু' শব্দটি পরিহার করতে চান, তাতে হিন্দু ধর্মের লেশমাত্র হানি হয় না। দেশি-বিদেশি মনীষীগণ যখন Hindu Music, Hindu Polity, Hindu Iconography, Hindu Mathematics শব্দগুলি ব্যবহার করেন, তখন 'হিন্দু' শব্দটির ব্যাপ্তি বা বিস্তার অনুভব করা যায়।

মনুর বিরুদ্ধে প্রধান অভিযোগ— ব্রাহ্মণদের প্রাধান্য দান, অন্যান্য জাতির লোকেদের নিচু দৃষ্টিতে দেখা, নারীর জন্য অত্যন্ত নীচস্থান নির্দেশ, জন্ম থেকে মৃত্যু পর্যন্ত নানা রকম বিধিনিষেধ, ব্যক্তি স্বাধীনতার অপমান,

সামাজিক কাজকর্মে কঠোর বিধিনিষেধ ইত্যাদি। যে সময়ে মনুসংহিতার রচনা সেই সময়ের সামাজিক অবস্থার পরিপ্রেক্ষিতে বিষয়বস্তুর বিন্যাসে মনুর চিন্তাশক্তির ব্যাপকতা ও বিশালতায় অভিভূত না-হয়ে পারা যায় না। মনুসংহিতায় কোনও হিন্দু বা ভারতীয় ব্যক্তির চরিত্র বা কল্যাণের কথা বলা হয়নি। সমগ্র পৃথিবীর মানবসমাজের কল্যাণের জন্য আদর্শ ব্যক্তি ও সমাজগঠনের হদিশ মনুসংহিতায় পাওয়া যায়। খণ্ড নয়, পূর্ণতার বা অসীমের এই যে ভাবনা— এটাই ভারতীয় দর্শনের অননুকরণীয় বৈশিষ্ট্য। স্থান-কালের সীমানা ছাড়িয়ে আমরাই বলতে পারি— "বসুধৈব কুটুম্বকম্"। রবীন্দ্রনাথের 'বিশ্বভারতী'-ও এই আদর্শের অনুকরণ— "যত্র বিশ্বং ভবত্যেকনীড়ম্"।

মনুসংহিতার পর গত দু' হাজার বছরে স্থান-কাল ভেদে আরও অনেক ধর্ম প্রবর্তিত হয়েছে। সব ধর্মেরই লিখিত সংবিধান আছে। সেখানে ধর্মাচরণ বিষয়ে বিভিন্ন আচরণবিধি আছে। সে ক্ষেত্রেও যদি কেউ বাধার প্রাচীর পেয়েছেন, সেই প্রাচীর ভাঙার চেষ্টা করেছেন। যে কারণে প্রত্যেক ধর্মেরই 'চরমপন্থা' ও 'নরমপন্থা'-র দেখা পাওয়া যায়।

হীনযান-মহাযান, শ্বেতাম্বর-দিগম্বর, শিয়া-সুন্নি, প্রোটেস্ট্যান্ট-ক্যাথলিক ইত্যাদি। প্রত্যেকেরই আরাধ্য 'একজন', কিন্তু জীবনযাপনের পন্থা ভিন্ন। এই ভিন্নতা কিন্তু সুস্থতার পরিচয়। জীবনের বহমানতার পরিচয় বহন করে।

মনুর যুগ এখন অতীত। মনুর সব প্রথাও বর্তমানে প্রচলিত নয়। সময়ের সঙ্গে সঙ্গে অনেক প্রথার সংস্কার পরিবর্তন হয়েই চলেছে। তা মনুকে বাদ দিয়ে নয়। মনুকে ভিত্তি করেই ভাল-মন্দের পথ চলা।

উনিশ শতকে সমাজ সংস্কারকেরা অনেক প্রাচীন প্রথার বিরুদ্ধে সরব হয়েছেন এবং শিক্ষা প্রসারের মাধ্যমে সংস্কার করেছেন। নারীশিক্ষার ব্যবস্থা করেছেন। সতীদাহ প্রথা বন্ধ করেছেন। বিধবাবিবাহ প্রবর্তন, বাল্যবিবাহরোধে আইন প্রণীত হয়েছে। এঁরাই আধুনিক যুগের মনু। মনুসংহিতার অন্ধকার অংশগুলিকে দূরে রেখে আলোর সন্ধান দিয়েছেন। পরিবর্তনশীল সমাজের প্রয়োজনে যুগোপযোগী সিদ্ধান্ত নিয়েছেন। এই যজ্ঞে বহু বিদেশি নরনারীদেরও অনেক অবদান আছে।

কুড়ি শতকে স্বাধীন ভারতে সমাজবাদের ঢেউয়ে মনুর স্থান হল

আস্তাকুঁড়ে। সবাই সমান। কিন্তু বাস্তবে তা অসম্ভব। দর্শনের বা বিজ্ঞানের দৃষ্টিতে সৃষ্টির মূল কথাকেই অস্বীকার করা হয়। সাম্য ব্যবস্থায় সৃষ্টি-লয় কিছুই হবে না। 'সত্ত্ব-রজঃ-তমঃ'-র তারতম্যেই সৃষ্টি-বিনাশ। স্থিতাবস্থায় কর্মহীনতায় অন্যায়ের বিরুদ্ধে লড়াই থাকবে না, ন্যায়ের সপক্ষে কোনও সংস্কার হবে না। সমাজ হবে জড়ভরতের পীঠস্থান। বাস্তব বলে অন্য কথা। সবাই যে সমান নয় বৈজ্ঞানিক ভাবেও এটা প্রমাণিত সত্য। সবার রক্তের রঙ লাল কিন্তু রক্তের গ্রুপ আলাদা। বিশদ পরীক্ষা-নিরীক্ষা না-করে একজনের রক্ত অপরের শরীরে প্রয়োগ করা যায় না। অন্যথা বিষম ফল। এই সাধারণ অথচ অসাধারণ সত্য মনুষ্য সমাজব্যবস্থায় এতটাই সুপ্রযুক্ত যে মনুস্মৃতির পরতে পরতে তা ছড়িয়ে আছে। গুণ-কর্মের বিভাগবিষয়ও এই সত্যে নিহিত। মনুর নীতি থেকে দূরে সরে গিয়ে সমাজ এখন দুর্নীতিতে নিমজ্জিত। সভ্যতার উন্নতিতে আজ সর্বপ্রধান প্রত্যাহ্বান হল **Corruption**। যে অর্থ অনর্থের মূল, তাকেই আমরা পরমার্থ ভাবি। মনু বলেছেন, অর্থের শুচিতা সর্বাগ্রে রক্ষণীয়—

"যোঽর্থেহি শুচিঃ স শুচিঃ।
ন মৃদ্-বারিভিঃ শুচিঃ।।"[৩]

অর্থাৎ, "অর্থার্জনে যে শুচি, সেই শুচি। শুধু মৃত্তিকা ও জলের দ্বারা শুচিতা নিষ্পন্ন হয় না।"

উনিশ শতকের শেষ থেকেই অর্থের আধিপত্য শুরু।

"জয় টাকা জয় অর্থ রাজমূর্তিধর।
রৌপ্যখণ্ড কর কৃপা সুখের সাগর।।"
(দাদাঠাকুর, শরচ্চন্দ্র পণ্ডিত)

হাল আমলে আমরা কী দেখছি? টাকা স্বর্গ, টাকা ধর্ম, টাকা হি পরমং তপঃ। টাকার জন্য মানুষ কি না করতে পারে। জাত-শিক্ষা-মান-চাকুরি সবই টাকা দিয়ে কেনা যায়। টাকার জন্য বাবা-মা-স্ত্রী-পুত্র-ভগ্নী-কন্যা-চরিত্র সবই বিকিয়ে দেওয়া যায়। মনুর আমলেও দুর্নীতি ছিল। সমাজ থাকলে সুনীতির সঙ্গে দুর্নীতি, ভালোর সঙ্গে মন্দ থাকাই স্বাভাবিক। না-থাকলেই সমাজ হবে 'সোনার পাথরবাটি'। নেতিবাচক দিকগুলি নিরাময়ের প্রয়োজন তখনও ছিল, আজও আছে। এখানেই মনুসংহিতার গুরুত্ব। ভালর প্রশংসা, মন্দের শাস্তি, দণ্ডবিধানের ব্যবস্থা তখনও ছিল। উৎকোচ গ্রহণকারী বা ঘুসখোর রাজকর্মচারীর

দণ্ড ছিল তাকে নিঃস্ব করে রাজ্য থেকে বিতাড়ন করা।

গুণ ও কর্মের নিরিখে ব্রাহ্মণ বর্ণের প্রশংসা মনু মুক্তকণ্ঠে করেছেন— এটা মনুর অপরাধ। কিন্তু যার ব্রাহ্মণ্যগুণ নেই তাকে শূদ্র বলতেও কুণ্ঠাবোধ করেননি—

যথা কাষ্ঠময়ো হস্তী তথা চর্মময়ো মৃগঃ।
যশ্চ বিপ্রোহনধীয়ানস্ত্রয়স্তে নাম বিভ্রতি।।

কাঠের তৈরি হাতি, চামড়ার তৈরি মৃগ যেমন হাতিও নয়, মৃগও নয়, তেমনি যে ব্রাহ্মণ বেদ অধ্যয়ন করেন না তিনি নামেই ব্রাহ্মণ, প্রকৃত ব্রাহ্মণ নন। স্বাধ্যায়বিরত ব্রাহ্মণ ও শূদ্রের মধ্যে কোনও পার্থক্য নাই।

প্রাচীন ভারতে চতুর্বর্ণবিভাগের যে কথা বলা হয়েছে, মনুসংহিতার বর্ণবিভাগও শ্রীমদ্ভগবদ্গীতার প্রতিরূপ। ব্রাহ্মণ-ক্ষত্রিয়-বৈশ্য-শূদ্র— এই বিভাগ বংশানুক্রমিক নয়। গুণ ও কর্মই এর ভিত্তি। ব্রাহ্মণের পালনীয় আচার পালন না-করলে কেউ ব্রাহ্মণ হন না। তার সন্তানও ব্রাহ্মণ নয়। এই গুণ ও কর্মের বিচার সকলের ক্ষেত্রেই প্রযোজ্য। গুণ ও কর্মের নিরিখেই প্রত্যেকের বর্ণ চিহ্নিত হত। জাবালি সত্যকামের কথা উল্লেখ করা যেতে পারে। ব্রাহ্মণ্যগুণ সত্য ও বিনয়ের জন্য দাসীপুত্র সত্যকাম বেদপাঠের অধিকার অর্জন করেছিলেন। নিজেকে প্রমাণ করার জন্য কোনও ব্যক্তির শংসাপত্রের দরকার হত না।

বিগত কয়েক বছর ধরে ভারতের বিভিন্ন রাজ্যে এবং অসমের বিদ্যালয়গুলিতে "গুণ-উৎসব"-এর প্রচলন হয়েছে। শৈশবেই ছাত্র-ছাত্রীদের মেধা যাচাই করে গুণের ভিত্তিতে তাদের ভবিষ্যৎ জীবন সুন্দর সুনিশ্চিত করার ভাবনা গুণোৎসবের উদ্দেশ্য। সুনাগরিকদের মাধ্যমেই কোনও জাতির বা দেশের সুস্থ সমাজব্যবস্থা গড়ে ওঠে।

বর্ণবিভাগের উপযোগিতা সম্পর্কে অধ্যাপক ড. রায়বীনের বক্তব্য এইরূপ— "**The organisation according to Varna has served as a steel frame that has preserved the Hindu community down to centuries. Its marriage selection and vocational specialisation have contributed to the refinement of species and the conservation and perfection of its spill; they have eliminated confusion, perplexity and wastage.**"

নারীদের সামাজিক অবস্থান নিয়ে অনেক বাদানুবাদ আছে। নারী সম্পর্কে মনুর উক্তিগুলি পরস্পরবিরোধী। নারীর প্রতি অসম্মানজনক উক্তিগুলি জনসমক্ষে প্রচার করা হয় এবং কিছু সংখ্যক মানুষ ভাল দিকগুলোকে সন্তর্পণে আড়াল করে দেন। যারা অসম্মানজনক উক্তিগুলি উদ্ধৃত করে মনুকে কাঠগড়ায় দাঁড় করান, তাঁরা নারীকে কতটুকু সম্মান দেন সেটা লাখ টাকার প্রশ্ন। মনু কাঠগড়ায় বিচারের অপেক্ষায় আর বিদ্যাসাগর, রামমোহনদেরও সবাই ভুলে গেছেন। সংসদে নারীর প্রতিনিধিত্বের দাবি ৩৩ শতাংশেই আটকে আছে। বাস্তবে ৩৩ শতাংশ দূর অস্ত্। সমানাধিকার? পত্র-পত্রিকাতেই এর অস্তিত্ব। ক'জনের বাড়িতে শিশুশ্রমিক, বালিকা গৃহপরিচারিকা নেই? তারাও মনিবের অত্যাচারের শিকার। মনিব তো মনুর মতোই পুরুষমানুষ। মনুর অপভ্রংশ হতে পারে। অফিস-আদালতে উচ্চপদস্থ মহিলারাও হেনস্থার শিকার। কারা হেনস্থা করে? মহাপুরুষরা? হেনস্থা আটকাতে গিয়ে নিত্য নতুন আইন আসছে কিন্তু অবস্থা তথৈবচ। নিম্নবর্গের কথা সহজেই অনুমেয়। যেন কোনও অপহরণ কাণ্ড বিশেষত নারী অপহরণের একমাত্র শাস্তি ছিল Capital Punishment বা প্রাণদণ্ড।

পুরুষাণাং কুলীনানাং নারীনাং চ বিশেষতঃ।
মুখ্যানাঞ্চৈব রত্নানাং হরণে বধমর্হতি।।

মনুর বিচার কি আজকের যুগে চলত? একুশ শতাব্দিতে "**Justice delayed, justice denied**", "বিচারের বাণী নীরবে নিভৃতে কাঁদে।"

একটি গুরুত্বপূর্ণ লক্ষণীয় বিষয়— মনুসংহিতার বিরোধী প্রধানত পুরুষজাতিবিশেষ। মনু বলেছেন যে বিশেষ বিশেষ ক্ষেত্রে স্বামীরা পুনর্দারগমন করতে পারেন, বহুগামীও হতে পারেন। এসব কাজে কি পুরুষরা মনুবচনের অপেক্ষা রাখেন? সুবিধাবাদীদের ক্ষেত্রে এটা জন্মগত অধিকার! একুশ শতকে নারীশিক্ষার জন্য, স্বতন্ত্রতার জন্য পুরুষদের অবদান কতটুকু? সে কোন যুগে বিদ্যাসাগর এসেছিলেন। নারীদের মুখে মনুর কথা বিশেষ শোনা যায় না। তারা যেটুকু বলেন সেটা পুরুষদেরই শেখানো বুলি। পুরুষরা সেই সুযোগে শোষণ চালিয়ে যাচ্ছেন বা প্রকারান্তরে মনুকে বাঁচিয়ে রেখেছেন। নারীরা মনু পড়ে নিজেদের প্রাপ্যটুকুর অধিকার দাবি করবেন— অনেকেরই এটা কাম্য।

নয়। উল্লেখ করা যেতে পারে যে, একবার স্বামী বিবেকানন্দের কাছে একদল বিধবা এসে তাদের সামাজিক দুঃখ-দুর্দশার প্রতিকার জানতে চেয়েছিলেন। প্রত্যুত্তরে স্বামীজি বলেছিলেন, "আমি কি বিধবা না কি?" অর্থাৎ যার সমস্যা তিনিই ভালো বুঝবেন সমাধান। নারীর অধিকার নারীকেই আদায় করতে হবে। অধিকার কেউ কাউকে দেয় না, কেড়ে নিতে হয়, অর্জন করতে হয়। স্বাধীনতা-উত্তর ভারতে নারীদের যা দশা— সে আশা সুদূরপরাহত।

নারীশিক্ষার রথযাত্রার সূচনা যে বিদ্যাসাগর করেছিলেন, বিধবাবিবাহ প্রবর্তন, কুলীনপ্রথা নিবারণ, বাল্যবিবাহরোধ যাঁর আন্তরিক অক্লান্ত প্রচেষ্টায়, তাঁর নাম সুপরিকল্পিত ভাবে বিস্মৃতির কোণে পর্যবসিত। আজ যারা 'বেটি বচাও, বেটি পঢ়াও' স্লোগান দেন, বিদ্যাসাগরের কথা একবারের জন্যও তাদের মনে পড়ে না? সম্ভ্রান্ত ব্যক্তিরা যখন তাঁদের কন্যাদের বিদ্যালয়ে পাঠাতে চাইতেন না, লোকমাতা নিবেদিতা বাড়ি-বাড়ি গিয়ে বালিকাদের বিদ্যালাভের উৎসাহ দিতেন। বিদ্যাসাগর স্কুলে যাতায়াতের জন্য ঘোড়ার গাড়ির বন্দোবস্ত করেছিলেন। ঘোড়ার গাড়ির গায়ে মনুসংহিতার শ্লোক লিখে দিয়েছিলেন—

"কন্যাপ্যেবং পালনীয়া শিক্ষণীয়া অতি যত্নতঃ।"[৯]

মেয়েদের জন্য স্কুলবাস প্রচলনের পথিকৃৎও বিদ্যাসাগর। মনুকে ঠেকাতে কৌশলে সংস্কৃতকেই দুয়োরানির দরজা দেখানো হয়েছে। পরসংস্কৃতির পূজারিরা গ্রিক, ল্যাটিন, ফরাসি ভাষা শিখতে ব্যস্ত।

দুর্জনেরা বলেন, মনুর মতে স্ত্রীলোকের (সে যে কোনও বয়সের হোক) কোনও স্বাতন্ত্র্য থাকা উচিত নয়। তথাকথিত মানবতাবাদীরা নিজেদের সপক্ষে মনুকে উদ্ধৃত করে বলেন—

"বাল্যে পিতুর্বশে তিষ্ঠেন পাণিগ্রাহস্য যৌবনে।
পুত্রাণাং ভর্তরি প্রেতে ন ভজেৎ স্ত্রী স্বতন্ত্রতাম্।।[১০]

নারী স্বাধীনতার ধ্বজাধারীরা জোরগলায় এ কথা বলে মনুকে তুলোধোনা করেন। একটু স্থিরমস্তিষ্কে চিন্তা করলে কি বোঝা যায় না যে এই শ্লোকে পুরুষদের কর্তব্যও দর্শানো হয়েছে? কোনও পিতা কি জন্মমাত্রই আত্মজাকে স্বাতন্ত্র্য অর্জনের জন্য রাস্তায় ছেড়ে দেন? তা হলে তো লালন-পালনের প্রশ্নই ওঠে না। আর যদি দয়াপরবশ হয়ে (স্বাতন্ত্র্য হরণ করে) লালন-

পালন করেন, তবে বিবাহের জন্য পাত্র সন্ধান করেন কেন? মেয়েকে আবার পরাধীন করার জন্য? আর বৃদ্ধবয়সে মা-কে পরাধীনতার গ্লানিমুক্ত করতে কি বৃদ্ধাবাসের রমরমা আজকাল! আজকের দিনে মনুর স্বাতন্ত্র্যের পরিসর অনেক বিস্তৃত। আজকের নারীরা সমাজে মানুষ হিসাবে নিজেদের স্বতন্ত্রতার ব্যাপারে অনেক সচেতন। শিক্ষা-দীক্ষার প্রসারের সঙ্গে স্বাধীনতার সংজ্ঞাও পালটে গেছে। ঘরে-বাইরে পুরুষের সঙ্গে পাল্লা দিয়ে মেয়েরা এগিয়ে যাচ্ছেন, কোথাও বা পুরুষদের ছাপিয়েও যাচ্ছেন। রবীন্দ্রনাথ বলেছিলেন—

"যারে তুমি নীচে ফেল সে তোমারে বাঁধিবে যে নীচে,
পশ্চাতে রেখেছ যারে সে তোমারে পশ্চাতে টানিছে।"[১১]

নারী-পুরুষ দু'জনেই সমাজের একক। একে অপরের পরিপূরক। যারা মনুর 'স্বাতন্ত্র্য'-এর দোহাই পাড়েন, সেই স্বতন্ত্র পিতা-ভ্রাতা-স্বামী-পুত্ররা যদি কন্যা-ভগ্নী-পত্নী-মাতাকে জীবনের পথচলায় সহায়তা না-করেন, তবে 'স্বাতন্ত্র্য' শব্দটি ছাপার অক্ষরেই থেকে যাবে। মনু আরও বলেছেন—

"যত্র নার্য্যস্তু পূজ্যন্তে রমন্তে তত্র সর্বদেবতাঃ।
যত্রৈ তাস্তু ন পূজ্যন্তে সর্বাস্তত্রাফলা ক্রিয়াঃ।।"[১২]

"যেখানে নারীগণ পূজিতা হন সেখানে দেবতারা বিরাজ করেন, যেখানে নারীরা অনাদৃতা সেখানে সকল কর্মই বৃথা, নিষ্ফল।"

দেবতা বলতে এখানে দুর্গা-কালী বিগ্রহের কথা বলা হয়নি। দেবতা মানে আলোর প্রতীক। যেখানে আলো সেখানেই জীবন। আলোর ঝরনাধারায় সকল মলিনতা দূর হয়ে যায়। জন্মমাত্রই যে শিশু আলো দেখে তার মুখমণ্ডলে খুশির ঝিলিক খেলে যায়। পরবর্তীকালে বাস্তব জগতে সে হয়তো কিছুটা ক্লিষ্ট হয় কিন্তু সমাজের বাহ্যিক আচার বিধির আড়ম্বরে সেই আলো যেন হারিয়ে না যায় সেদিকে আমাদের লক্ষ্য রাখতে হবে। সমাজে নারীর বিশেষ ভূমিকা আছে। রবীন্দ্রনাথের চোখে নারীর সর্বশ্রেষ্ঠ সার্থক রূপ 'জননী'। জননী যদি আলোকপ্রাপ্তা হন— তার সন্তানসন্ততিরা যে আলোর ধারক-বাহক হবে— এতে কোনও দ্বিমত থাকতে পারে না, 'জননী'-র সূত্রেই আসে বিবাহের কথা। গুণের সমাদরেই হিন্দু বিবাহ। পাত্র নির্বাচনে অর্থের চেয়ে বিদ্যা ও সদাচারকেই অগ্রাধিকার দেওয়া হয়েছে—

"কামম্ আমরণং তিষ্ঠেদ্ গৃহে কন্যর্তুমত্যপি।

ন চৈবামাং প্রযচ্ছেৎ তু গুণহীনায় কর্হিচিৎ।।”[১২]

পণপ্রথার কথা নতুন করে বলার কি আছে! মনু বলেছেন, বিবাহে অল্পমাত্র পণ গ্রহণ করাও হিন্দু শাস্ত্রমতে গর্হিত অপরাধ। যিনি পণ গ্রহণ করেন তিনি অপত্যবিক্রয়ের অপরাধী। তাদের ধর্মাচরণের অধিকার কেড়ে নিয়ে ‘পতিত’ করা হত। কেউ যদি স্বেচ্ছায় বা আনন্দে ‘পণ’ দান করেন তবে সেটা একান্তই স্ত্রীধন। বরপক্ষের তরফে আয়োজিত অতিথি আপ্যায়নের খরচ নয়।

“ন কন্যায়াঃ পিতা বিদ্বান্ গৃহ্নীয়াৎ শুল্কমন্বপি।
গৃহ্নন্ শুল্কং হি লোভেন স্যান্ নরোঽপত্যবিক্রয়ী।।
স্ত্রীধনানি তু যে মোহাদুপজীবন্তি বান্ধবাঃ।
নারী যানানি বস্ত্রং বা তে পাপা যান্তি অধোগতিম্।।”[১৩]

পণপ্রথার বিরুদ্ধে আজ আইন আছে, আন্দোলন আছে, নেই শুধু সুস্থ মানসিকতা। পণপ্রথা কর্কট রোগের মতো সমাজের অস্তিত্ব গ্রাস করছে। যৌতুকের বিনিময়ে কত মেয়েরা নির্যাতিতা, নিপীড়িতা। তথাকথিত কত শিক্ষিত পিতামাতা মেয়েকে পণের বিনিময়ে বিবাহ দেন। মনু এটাও বলেছেন যে, কন্যা অনূঢ়া থাকাও ভালো কিন্তু গুণহীনকে কন্যাদান নৈব নৈব চ।

এ কথা বিশেষ কেউ উল্লেখ করেন না। শোনা যায়, নারী শুধুই ভোগের সামগ্রী। তথাকথিত মনুবিরোধীরা ভোগের ক্ষেত্রে মনুর অনুশাসন মানেন না। প্রকৃতপক্ষে পুরুষতান্ত্রিক সমাজে পুরুষরা মেকি মনুবিরোধী। বিরোধের আড়ালে তারা প্রচণ্ড ভাবে সুবিধাবাদী। ভালো-মন্দের মন্দটুকুই তারা বেছে নেন। নারী-অবমাননাকর বাছাই করা কতগুলি বক্তব্য প্রচার করে, নারী স্বাধীনতার ধ্বজা তুলে, নারীদের সমব্যথী সেজে, নারীদের ক্রীড়নককে পরিণত করতে অবিরাম সচেষ্ট। বেশির ভাগ ক্ষেত্রে তারা সফলতার দাবি করতে পারেন। একুশ শতাব্দিতে স্ব-স্ব ক্ষেত্রে প্রতিষ্ঠিত মুষ্টিমেয় কয়েকজন নারী ছাড়া সমগ্র নারী জাতি ভোগ্যপণ্যে পর্যবসিত।

টিভি সিরিয়াল, সিনেমা, গল্প-উপন্যাস, বিজ্ঞাপন, খেলাধুলো— সর্বত্রই নারীর অবমাননাকর প্রদর্শন।

“শয্যাসনমলংকারং কামং ক্রোধমনার্বজম্।
দ্রোহভাবং কুচর্য্যাঞ্চ স্ত্রীভ্যো মনরকল্পয়ৎ।।”[১৪]

“শয়ন, উপবেশন, অলংকার, কাম, ক্রোধ, কুটিলতা, পরহিংসা,

কদাচার— এসব স্ত্রীলোকের স্বভাবগত।” একুশ শতকে মনুর এই উক্তির প্রতিবাদ হচ্ছে কি? অল্পসংখ্যক নারী যারা নিজেদের ভাগ্যকে জয় করেছেন তাদের কথা আলাদা। বহুল প্রচারিত মিডিয়ার দৌলতে কুটিলতারই জয়জয়কার। সর্বত্রই নারীর হীনতা প্রদর্শন। পর্দা বা বাস্তবে নারীর চরিত্রহনন, অমর্যাদা দৈনন্দিন ঘটনা। যারা প্রযোজক, নীরব দর্শক বা বিচারক তাদের ভূমিকাও প্রশ্নাতীত নয়। শিক্ষিতা মাতা-জায়া-ভগ্নীদের উপর ভবিষ্যৎ প্রজন্মের ভিত্তি প্রস্তুত হয়।

উনিশ শতকে বিদ্যাসাগর-রামমোহন-রবীন্দ্রনাথ-বিবেকানন্দ প্রমুখ যে জ্ঞানের আলো জ্বালিয়েছেন, আজ একুশ শতকে বিজ্ঞানের সত্যকে বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ দেখিয়ে সেই আলোর গতি স্তব্ধ করার প্রক্রিয়া নিরন্তর ক্রিয়াশীল।

হিন্দুদের মনু চিরন্তন। মনুর চোদ্দ পুরুষের শ্রাদ্ধের বিরাম নেই। কিন্তু অন্যদের বেলায়? যে স্থানে হজরত মহম্মদের জন্ম-কর্ম-ধর্মপ্রচার সেখানে কিন্তু ‘তিন তালাক’ নেই। মনুর ছদ্মবেশে ‘তিন তালাক’ আমাদের দেশে কাজ করে যাচ্ছে। ইসলামধর্মী নারীদের শঙ্কিত জীবনযাপন। কুড়ি শতকের শেষ ভাগে শাহবানু মামলার কথা কি আমরা ভুলে গেছি? যে খ্রিস্ট ধর্ম এত উদার ও প্রগতিশীল সেই ধর্মে অনাথজননী টেরেসাকেও মনুষ্য কর্তৃক ‘দেবত্ব’ তকমা পাওয়ার জন্য মরণোত্তর পরীক্ষায় উত্তীর্ণ হতে হয়। ‘সত্য সেলুকস! কী বিচিত্র এই দেশ! (অন্যথায় ‘পৃথিবী’)।

গ্রামে-গঞ্জে যে মহিলাদের ডাইনি অপবাদ দিয়ে অমানুষিক অত্যাচার করা হচ্ছে তার মূলেও আছে শিক্ষার অভাব ও পুরুষের ভোগবাদী মনোভাব। অসহায়, দরিদ্র, শিক্ষিত-অশিক্ষিত যে নারীরা পুরুষের আগ্রাসী মনোভাবের বিরুদ্ধাচারণ করেন, আত্মমর্যাদা বিসর্জন দিতে আপত্তি করেন, তাঁরা হয়ে যান ডাইনি। তারপর দলবদ্ধ হয়ে কয়েকজন বা গ্রামের সবাই মিলে সেই মহিলার ওপর অত্যাচারে সামিল হয়। সরকার-সমাজ-সভা সমিতি কোনও কিছুই এর প্রতিকার করতে পারছে না। যতদিন না বিদ্যাসাগর-রামমোহনের কোনও উত্তরসূরি নিজের জীবন বাজি রেখে কুসংস্কারের বিরুদ্ধে রুখে দাঁড়াবেন, ততদিনে বোধহয় নারী বিদ্বেষ আর ধর্ষণের তালিকা দীর্ঘতর হতেই থাকবে। চিত্রগুপ্তের কালি-কাগজও শেষ হয়ে যাবে। মনু নারীদের সম্পর্কে তাঁর যুগের প্রেক্ষাপটে হয়তো কিছু হীন উক্তি করেছেন, কিন্তু এমন অত্যাচার করতে বলেননি।

ধর্ম সম্পর্কে মনু যে কথাগুলি বলেছেন সেগুলি কিছু গুণের সমাহার। যেখানে ধর্মের অস্তিত্ব সেখানে গুণের সমাবেশ। অর্থাৎ জীবনের মূল্যবোধ। মূল্যবোধ ছাড়া মনুষ্যজীবনের কোনও মাহাত্ম্যই নেই। দৈনন্দিন জীবনের কর্মধারায় যে পালনীয় কর্তব্যের কথা সেগুলির সঙ্গে কোনও বিরোধের প্রশ্নই ওঠে না। একটি মানবসন্তান ভূমিষ্ঠ হওয়া মাত্র সে আলোর কাছে ঋণী, বায়ুর কাছে ঋণী। পিতামাতা, শিক্ষক, পরিবার, সমাজ— সকলের কাছে ঋণী। সুন্দর পৃথিবীকে উপভোগ করার শিক্ষা এদের সবার কাছে লাভ করে। কেউ যখন কিছু লাভ করে, সমান্তরাল ভাবে সমাজকে প্রতিদান দেওয়ার ক্ষেত্রও তৈরি হয়। সেই প্রতিদান দেওয়ার কর্মগুলিই ধর্ম। ব্রহ্মযজ্ঞ (অধ্যয়ন/অধ্যাপন), পিতৃযজ্ঞ (তর্পণ), দেবযজ্ঞ (হোম), ভূতযজ্ঞ (পশুপাখির সেবা), নৃযজ্ঞ (অতিথিসেবা)— এগুলি শাস্ত্রোক্ত পঞ্চমহাযজ্ঞ। বৈদিক যুগ থেকে শুরু করে সমস্ত প্রাচীন ধর্মশাস্ত্রে বলা হয়েছে, পঞ্চযজ্ঞ মানুষের অবশ্যকর্তব্য। প্রতিদিন যদি নিষ্ঠাভরে যথাসম্ভব এগুলি পালন করা যায় তবে মনুষ্যত্বের উত্তরণ ঘটে। ধর্মের বিপরীত অধর্ম। ভারতীয় সংস্কৃতি আর অধ্যাত্মচেতনা দুইটি অবিচ্ছেদ্য। তাই মনুবিহিত ধর্মগুলি আচরণের তাৎপর্য জীবনের উচ্চতর ভূমিতে বিচরণ করা। একজনের ধর্মাচরণ আরেকজনকে ধর্মাচরণে অনুপ্রাণিত করে। এ ভাবেই ব্যক্তি থেকে সমষ্টির উত্তরণ। বিবেকানন্দ বলেছেন, "Raise yourself above yourself."

সুশৃঙ্খল একটি সমাজব্যবস্থা গড়ে তোলা অত্যন্ত কঠিন কাজ। একটি পরিবারের বিভিন্ন সদস্যদের মধ্যে শৃঙ্খলা বজায় রাখাই অসাধ্য। "ভিন্ন রুচির্হি লোকাঃ"। বিভিন্ন জনের বিভিন্ন মতামতের ঊর্ধ্বে একটি সর্বসাধারণ সর্বসম্মত গ্রহণযোগ্য আচারসংহিতার (Code of Conduct) প্রয়োজন সমষ্টিকে ধরে রাখার জন্য। দুই হাজার বছর আগে দিশেহারা ভারতীয় সমাজে সুশৃঙ্খল সমাজব্যবস্থা গড়ে তোলার প্রয়াস করেছিলেন মনু। ব্যক্তিজীবনের জন্য আশ্রমব্যবস্থা ও সমষ্টিজীবনের জন্য বর্ণব্যবস্থার মাধ্যমে পরিকল্পিত সমাজ ও রাষ্ট্রগঠনের প্রথম সমাজবিজ্ঞানী বা Social Scientist হলেন মনু।

সময়ের সঙ্গে সঙ্গে সমাজ পালটেছে, মানুষ বদলেছে। চিন্তাধারার বিকাশের সঙ্গে মনুর প্রাসঙ্গিকতা নিয়েও প্রশ্ন উঠেছে। সনাতন ধর্মের উদারতায় বিভিন্ন সংস্কারও হয়েছে। কিন্তু মনুকে খারিজ করা সম্ভব হয়নি, হবেও না।

যারা খারিজ করতে চান, তাঁদের কাছে বিনীত অনুরোধ, খারিজ করার আগে বরং একবার পাশ্চাত্য মনীষীদের চোখ দিয়ে মনুকে পরখ করে নিন। বিলেত ফেরতের মূল্যই আলাদা। পাশ্চাত্য মনীষীরা ভারতীয় সংস্কৃতির কমলহিরের দীপ্তিটুকুই দেখেছেন, ওজনটুকুকে হাঁসের মত সযত্নে জল মেশানো দুধ থেকে জল হিসাবে সরিয়ে দিয়েছেন।

মনু-পরবর্তী যুগে বিগত কয়েক শতকে বিভিন্ন রাষ্ট্রে বিভিন্ন মতবাদ (ism)-এর উদ্ভব হয়েছে। মানুষ যেহেতু সৃষ্টিশীল জীব তাই কোনও মতবাদই শেষ কথা বলেনি, ভবিষ্যতেও বলবে না। বিভিন্ন পরীক্ষা-নিরীক্ষার মধ্য দিয়েই পরিবর্তিত পরিস্থিতি অনুযায়ী মতবাদগুলির ভাষ্য বা প্রয়োগ (Application) বদলে গেছে। এটাই সৃষ্টিশীল জীবনের চলমানতার প্রত্যয়। তাই যদি না-হত তবে পৃথিবী একটি 'তাসের দেশ' হয়েই থাকত। দীর্ঘদিনের অভ্যাসে জীবন যখন থমকে দাঁড়ায়, সৃষ্টিতে শ্যাওলা জমে তখন চক্রবৎ পরিবর্তনে প্রবল বৃষ্টিপাত নিয়মের অচলায়তন ভেঙে নবীনের আগমন ঘোষণা করে।

যুগের প্রয়োজনে মনুসংহিতার সংস্কার অবশ্য প্রয়োজন। তার জন্য চাই আধুনিক দক্ষ সমাজবিজ্ঞানী। যিনি দক্ষ শল্যচিকিৎসকের মত দূষিত কোষ বা অংশগুলিকে দূর করে দেবেন। নতুন কোনও সংহিতা রচনা না-করেও আমরা অনেক কুপ্রথা নির্মূল করেছি, নিরন্তর সেই চেষ্টা চলছে। আমাদের দেশ কল্যাণকামী (Welfare State) রাষ্ট্র। আমাদের সংবিধান, বিচারব্যবস্থা ও এ ব্যাপারে সচেতন। আমরা আশাবাদী। আমরা চাই সমাজব্যবস্থায় এমন সব পরিবর্তন-সংস্কার হোক যা সমগ্র মানবসভ্যতার কল্যাণ সাধন করবে। কারণ—

"সবার উপরে মানুষ সত্য, তাহার উপরে নাই।"

OO

প্রসঙ্গ-পঞ্জী ঃ

(১) গীতবিতান, পূজাপর্যায়, ৩৩
(২) প্রস্তাবনা, হিন্দুশাস্ত্র, ভূমিকা পৃষ্ঠা ২
(৩) মনুসংহিতা, ৫, ১০৬
(৪) তথা, ৯/২৩২
(৫) তথা, ২/১৫৭

(৬) চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকৰ্মবিভাগশঃ, গীতা, ৪-১৩
(৭) মনুসংহিতা, ড. মুৰাৰিমোহন সেনশাস্ত্ৰী, ১ম সৰ্গ, গুণ-কৰ্ম আলোচনা, পৃ-১৭
(৮) তথা, ৮/৩২৩
(৯) বিদ্যাসাগৰ, পৃ-৬০
(১০) মনুসংহিতা, ৫/১৪৭
(১১) অপমানিত/সঞ্চয়িতা
(১১) মনুসংহিতা, ৩/৫৬
(১২) তথা, ৯/৮৯
(১৩) তথা, ৩/৫১-৫২
(১৪) তথা, ৯/১৭

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থঃ

১. দত্ত ৰমেশচন্দ্ৰ (মূল), চক্ৰবৰ্তী ধ্যানেশ নাৰায়ণ (পুনঃ সম্পাদনা), হিন্দুশাস্ত্ৰ, তৃতীয় অখণ্ড সংস্কৰণ, নিউ লাইট, কলকাতা, প্ৰকাশকাল ১৪০৮ বঙ্গাব্দ।
২. সেনশাস্ত্ৰী মুৰাৰিমোহন (সম্পাদনা), মনুসংহিতা, প্ৰথম সংস্কৰণ, দীপালী বুক হাউস, ১৯৮৫ খ্ৰিস্টাব্দ।
৩. মুখোপাধ্যায় উপেন্দ্ৰনাথ (সম্পাদনা) মনু-সংহিতা, চতুৰ্থ সংস্কৰণ, বসুমতী সাহিত্য মন্দিৰ, কলকাতা, প্ৰকাশকাল ১৩৬৬ বঙ্গাব্দ।
৪. দাস ঋষি, বিদ্যাসাগৰ, দ্বিতীয় সংস্কৰণ, অশোক প্ৰকাশন, কলকাতা, প্ৰকাশকাল ১৯৮২ খ্ৰিস্টাব্দ।
৫. ঠাকুৰ ৰবীন্দ্ৰনাথ, সঞ্চয়িতা, সংশোধিত দশম সংস্কৰণ, ১৩৯৫ বঙ্গাব্দ।

ISSN : 2349-8943

ভাৰতীয় সংস্কৃতিত স্বচ্ছতাৰ ধাৰণা এক অৱলোকন

(মনুস্মৃতিৰ বিশেষ প্ৰসঙ্গেৰে)

ড° মানসী শৰ্মা
মুৰব্বী অধ্যাপিকা
সংস্কৃত বিভাগ
মনোহাৰী দেৱী কানৈ মহিলা মহাবিদ্যালয়

উপক্ৰমণিকাঃ

২০১৪ চনৰ ২ অক্টোবৰৰ দিনা ভাৰতৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী শ্ৰী নৰেন্দ্ৰ মোদীদেৱে স্বচ্ছ ভাৰত অভিযান আৰম্ভ কৰাৰ পাছৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত বিষয়টোৱে গুৰুত্ব লাভ কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে। ইয়াৰ ফলত জনসাধাৰণৰ মাজত চৌপাশৰ পৰিবেশ পৰিষ্কাৰ পৰিচ্ছন্ন কৰি ৰখাৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে সজাগতা বৃদ্ধি পাইছে। পিছে স্বচ্ছতাৰ দিশত হোৱা এই জনজাগৰণ আৰু উৎসাহ-উদ্দীপনাই এইটো নুবুজাই যে ভাৰতীয় সংস্কৃতিত স্বচ্ছতাৰ ধাৰণাটো একেবাৰে নতুন। ভাৰতবৰ্ষ স্বচ্ছতা বা পৰিচ্ছন্নতা সম্পৰ্কে সজাগতা নথকা আৰু আৱৰ্জনাৰে প্ৰদূষিত ৰাষ্ট্ৰ বুলি এটা ধাৰণা দীৰ্ঘদিনৰ পৰা ভাৰতৰ বাহিৰত প্ৰচলিত হৈ থকাৰ ফলত পৰিবেশ বিপজ্জনকভাৱে প্ৰদূষিত হৈছে। বাট-পথ, নলা-নৰ্দমাবিলাক ভালকৈ পৰিষ্কাৰ কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আহি পৰিছে আৰু তাৰ বাবে জনসাধাৰণক পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা আৰু স্বচ্ছতা সম্পৰ্কে সজাগ কৰাৰো প্ৰয়োজন আছে। কিন্তু সেই বুলিয়ে অপৰিচ্ছন্নতা ভাৰতীয় সকলৰ জাতিগত বৈশিষ্ট্য বা হিন্দু ধৰ্মতেই পচিচ্ছন্নতাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হোৱা নাই বুলি ধৰি ল'লে ভুল কোৱা হ'ব। এই সমালোচনা বিলাকৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত স্বচ্ছতাৰ সংস্কৃত প্ৰতিশব্দ 'শৌচ'ৰ অৰ্থ সম্পৰ্কে সম্যক ভাৱে জনাৰ প্ৰয়োজন নিশ্চয় আছে।

ভাৰতীয় সংস্কৃতিত ধাৰ্মিক আৰু শুদ্ধাচাৰী জীৱন-যাপনৰ বাবে 'শৌচ' বা শুচিতা অন্যতম বুলি গণ্য কৰা হয়। হিন্দু শাস্ত্ৰসমূহে 'শৌচ' বা শুচিতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। *বিষ্ণুপুৰাণ*আৰু *মনুস্মৃতিত* স্নান কৰাটো পাঁচোটা নিত্যকৰ্মৰ অন্যতম বুলি উল্লেখ কৰিছে।[১] *দক্ষ স্মৃতিত* কোৱা হৈছে যে, ব্যক্তিয়ে সদায় তেওঁ কৰা সকলো কামতেই শুচিতা ৰক্ষা কৰা উচিত। অন্যথা সকলো কৰ্মই বিফল হয়।

শৌচে যত্নঃ সদা কাৰ্যঃ শৌচমূলোদ্বিজঃ স্মৃতঃ।
শৌচাচাৰবিহীনস্য সমস্ত নিষ্ফলাঃ ক্ৰিয়াঃ।।[২]

পতঞ্জলিৰ *যোগসূত্ৰত* শৌচৰ বিষয়ে এনেদৰে কোৱা হৈছে।

শৌচাৎস্বাঙ্গজুগুপ্সা পৰৈৰসংসৰ্গঃ।[৩]
সত্বশুদ্ধিসৌমনস্যৈকাগ্ৰতেন্দ্ৰিয়জয়াত্মদৰ্শনয়োগ্যত্বানি চ।।[৪]

অৰ্থাৎ শৌচৰ পৰাই নিজৰ শৰীৰৰ প্ৰতি আৰু অন্যৰ সংসৰ্গৰ প্ৰতি বিৰাগ উদ্ভৱ হয়। ইয়েই মানসিক পৱিত্ৰতা, সন্তুষ্টি, একাগ্ৰতা, ইন্দ্ৰিয়জয়ৰ দ্বাৰা আলাভ কৰাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰি তোলে। গতিকে দেখা যায় যে ভাৰতীয় সংস্কৃতিত 'শৌচ'ৰ অৰ্থ কেৱল বাহ্যিক শুচিতাই নহয়, ই শৰীৰ আৰু মন উভয়ৰে শুচিতা বা পৱিত্ৰতাক সূচায়।

দৰাচলতে কোনো দ্ৰব্য বা এগৰাকী ব্যক্তি শুচি বা স্বচ্ছ বুলিলে সেই বিশেষ দ্ৰব্যৰ ব্যৱহাৰৰ যোগ্যতা অথবা সেই বিশেষ ব্যক্তি গৰাকীয়ে পালনীয় সদাচাৰৰ দ্বাৰা নিজক তেওঁৰ বাবে নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্ম কৰাৰ যোগ্য কৰি তোলাকে বুজায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমি যদি কওঁ 'এই পাত্ৰটো শুচি' তেন্তে আমি সেই বিশেষ পাত্ৰটো ৰান্ধনী শালত বা আন কামত ব্যৱহাৰৰ যোগ্য বুলি বুজিব লাগিব। ঠিক সেইদৰে এজন ব্ৰহ্মচাৰীৰ (বেদাধ্যায়ী ছাত্ৰ) ক্ষেত্ৰত 'শৌচ' মানে হ'ল নিতৌ স্নান কৰা আদি সকলো বিহিত কৰ্ম পালন কৰা আৰু মদ-মাংস-সঙ্গম আদিকে কৰি তেওঁৰ বাবে নিষিদ্ধ কৰ্মৰ পৰা বিৰত থকা।

বাক, চিন্তাধাৰা, ক্ৰিয়া-কলাপ আদি সকলো ক্ষেত্ৰতে শুচিতা আৰু স্বচ্ছতাৰ নিৰন্তৰ আচৰণৰ ফলত ব্যক্তিৰ অন্তঃকৰণ পৱিত্ৰ আৰু নিৰ্মল হৈ পৰে আৰু ইয়েই আত্মোপলব্ধি লাভ কৰাত সহায় কৰে। সেইবাবে *যোগসূত্ৰত* যোগাভ্যাস কৰোঁতাই পালন কৰিবলগীয়া পাঁচোটা নিয়ম বা কৰ্তব্যৰ ভিতৰত 'শৌচ'কো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। তুলনীয় —

শৌচসন্তোষতপঃস্বাধ্যায়প্ৰণিধানানি নিয়মাঃ।[৫]

মনুস্মৃতিটো কোৱা হৈছে— অহিংসা, সত্যবচন, ইন্দ্ৰিয় শুদ্ধতা আৰু অস্তেয় (আনৰ বস্তু চুৰ কৰা) আৰু সংযম - এই কেইটা জাতি, বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো মানুহেই পালন কৰিবলগীয়া ধৰ্ম। গতিকে স্বচ্ছতা বা শুচিতা, সি শৰীৰৰ শুচিতা বা বাক-মনৰ শুচিতাই হওক নাইবা চৌপাশৰ পৰিবেশৰ পৰিচ্ছন্নতাই হওক, এই সকলোবোৰ প্ৰতি গৰাকী ব্যক্তিৰে পালনীয় মূল কৰ্তব্য বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। স্বচ্ছতা সম্পৰ্কীয় এনে বিধান সমূহ ভঙ্গ কৰা কাৰ্যক অধৰ্ম বুলি কোৱা হৈছে। এনে পাপ আচৰণে ব্যক্তিক দুঃখত পতিত কৰে বুলিও স্মৃতিশাস্ত্ৰ সমূহত কোৱা হৈছে।

বাহ্য আৰু অন্তঃশুচিতা

ভাৰতীয় দৰ্শনে 'শৌচ'ক দুটা ভাগত ভগাইছে। সেই কেইটা হ'ল বাহ্য আৰু আন্তঃশৌচ। বেদব্যাসে তেওঁৰ 'যোগসূত্ৰ ভাষ্য'ত মাটি আৰু পানীৰে দ্ৰব্যাদি শোধন কৰা কাৰ্যক বাহ্য শৌচ আৰু মনৰ কলুষতা দূৰীকৰণক আন্তঃশৌচ বুলি কৈছে।[৮] গতিকে বাহ্য শৌচ মানে হ'ল শৰীৰ, দ্ৰব্যাদি আৰু পৰিবেশৰ স্বচ্ছতা আৰু আন্তঃশৌচ হ'ল ক্ৰিয়া-কৰ্ম, কথা-বতৰা আৰু মনৰ স্বচ্ছতা।

ভাৰতীয় সংস্কৃতিয়ে প্ৰাচীন কালৰে পৰা শৰীৰৰ লগতে পৰিবেশৰ স্বচ্ছতাৰ ওপৰতো যথেষ্ট গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল বুলি ডাঠি ক'ব পাৰি। *যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতিত* কোৱা হৈছে যে অপৰিষ্কাৰ ভূমি সাৰি-পুছি, জুইৰে পুৰি, খনন কৰি, পানী ছটিয়াই বা গৰুৰে খোজ কঢ়াই শোধন কৰিব পাৰি।

ভূশুদ্ধিমাৰ্জনাদ্দাহাৎকালাদ্গোক্ৰমণাত্তথা।
সেকাদুল্লখনাল্লেপাদ্গৃহং মাৰ্জনলেপনাৎ।।[৯]

ঠিক সেইদৰে নদী আদিৰ প্ৰবাহমান জলৰাশি তাৰ স্ৰোতৰ দ্বাৰা স্বাভাৱিকভাৱেই শুদ্ধ হয়। অশুদ্ধ দ্ৰব্যাদি মাটি আৰু পানীৰে শুদ্ধ কৰিব লাগে বুলি স্মৃতিশাস্ত্ৰত কোৱা হৈছে। তুলনীয় —

মৃত্তোয়ৈঃ শুধ্যতে শোধ্যং নদী বেগেন শুধ্যতি।[১০]
..... বেগো নদ্যা চ শুদ্ধিকৃৎ
শোধ্যস্য মৃচ্চ তোয়ং চ ......।।[১১]

মনুস্মৃতিৰ চতুৰ্থ অধ্যায়ত মানৱ সমাজৰ বাবে উচিত আৰু অনুচিত কৰ্মসমূহৰ যি তালিকা দিয়া হৈছে তাৰ পৰাই পৰিবেশৰ স্বচ্ছতা সম্পৰ্কে

প্ৰাচীন ভাৰতীয় সকলৰ সজাগতাবোধৰ পৰিচয় পোৱা যায়। এই শাস্ত্ৰত মল-মূত্ৰ, থু-খেকাৰ, লেতেৰা কাপোৰ-কানি, ৰক্ত, বিষাক্ত দ্ৰৱ বা তেনে ধৰণৰ অশুদ্ধ দ্ৰব্য পানীত বা জুইত পেলাবলৈ নিষেধ কৰা হৈছে।[১২] তাৰোপৰি বাট-পথ, গোহালি, ছাঁই, হালবোৱা ভূমি, পানী, উই হাফলু, পোক-পৰুৱাৰ গাঁও, শ্মশান, জীৰ্ণ দেৱালয়, পাহাৰ-পৰ্বতৰ উপৰিভাগত, মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰিবলৈ বাৰণ কৰা হৈছে।[১৩] জনবসতি স্থানৰ পৰা আঁতৰত মল-মূত্ৰ ত্যাগ কৰি তাক ঘাঁহ, গছৰ পাত, মাটিৰ চপৰা বা কাঠ অৰ্থাৎ গছৰ ঠাল-ঠেঙুলিৰে ঢাকি ৰাখিবলৈ বিধান দিয়া হৈছে।[১৪] এনে বিধান এই কাৰণেই দিয়া হৈছে যাতে কাউৰী আদি চৰায়ে এই মলৰ দ্বাৰা প্ৰদূষণ বিয়পাব নোৱাৰে। *মনুস্মৃতিত* মল-মূত্ৰ, থু-খেকাৰ, লেতেৰা কাপোৰ-কানি, ৰক্ত, বিষাক্ত দ্ৰব্য বা তেনে ধৰণৰ অশুদ্ধ দ্ৰব্য পানীত বা জুইত পেলাবলৈ নিষেধ কৰা হৈছে। তাৰোপৰি মল আদি হ'ল জৈৱিক পদাৰ্থ আৰু মাটি বা ঘাহঁ বনেৰে ঢাকি ৰাখিলে বায়ু প্ৰদূষিত নহয় আৰু ই স্বাভাৱিক প্ৰক্ৰিয়াৰে মাটিত মিহলি হৈ যায়। মনুৱে কৈছে যে, এৰেহা খাদ্য, স্নান কাৰ্যত ব্যৱহৃত পানী জনবসতিৰ পৰা দূৰত পেলাব লাগে।[১৪] ভুক্তাৱশিষ্ট অন্নাদি চৰাই, কীট-পতঙ্গ আদিয়ে দূষিত কৰিব নোৱাৰাকৈ মাটি চাঁচি ওপৰত ঢাকি দিবলৈ বিধান দিয়া হৈছে।[১৫]

স্মৃতিশাস্ত্ৰসমূহত থকা এনে ধৰণৰ নিৰ্দেশনা বিলাকৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে সমাজৰ প্ৰতিগৰাকী ব্যক্তিকে নিজৰ লগতে চৌপাশৰ পৰিবেশ পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন আৰু প্ৰদূষণ মুক্ত কৰি ৰখাৰ ক্ষেত্ৰত দায়বদ্ধতাৰ প্ৰতি সজাগ কৰি তোলাত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। বায়ু, ভূমি আৰু জুইক প্ৰদূষিত কৰা ক্ৰিয়া-কৰ্মসমূহ অধৰ্ম বুলি গণ্য কৰা হৈছিল আৰু এনেকৈয়ে এনে কৰ্মবোৰৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ মানৱ সমাজক আহ্বান জনোৱা হৈছিল।

দ্ৰব্যাদিৰ শৌচ কৰ্ম

আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত আমি বিভিন্ন কাৰণত বিবিধ দ্ৰব্য ব্যৱহাৰ কৰোঁ। ৰন্ধা-বঢ়া, খোৱা-বোৱা অদি কামৰ বাবে আমি বহুতো পাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। শৰীৰ আচ্ছাদন কৰিবলৈ বস্ত্ৰ আৰু বসবাস কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এই সকলো বিলাক পৰিষ্কাৰ আৰু স্বাস্থ্য-সন্মত ভাৱে ৰখাটো অতিকৈ প্ৰয়োজনীয়। স্মৃতিসমূহে অপৰিষ্কাৰ দ্ৰব্যসমূহ শোধন কৰাৰ বিধান দিছে। এই শাস্ত্ৰসমূহত বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ শুদ্ধীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ দীৰ্ঘতালিকা সন্নিবিষ্ট হৈছে।

এই বিধান অনুসৰি সোণ-ৰূপৰ পাত্ৰ পানীৰে আৰু তেলৰ পাত্ৰ গৰম পানীৰে পৰিষ্কাৰ কৰিবলৈ কোৱা হৈছে। ৰেশমী, কৌষেয় (পাটৰ বস্ত্ৰ), ভেৰাৰ নোমেৰে তৈয়াৰী বস্ত্ৰ, খাৰ মাটি, পানী আৰু গো-মূত্ৰৰে শোধন কৰিব পাৰি। আনহাতে নেপালী কম্বল ৰিঠা গুটিৰে, পাটকাপোৰ বেল ফলৰ ৰসেৰে আৰু ক্ষৌম বগা সৰিয়হৰ গুৰিৰে ধুলে শুদ্ধ হয়। শংখ, জন্তুৰ শিং, হাড় আৰু দাঁতেৰে তৈয়াৰী পদাৰ্থ যেনে ফণী, কলম আদি বগা সৰিয়হৰ গুৰি অথবা গোমূত্ৰ আৰু পানীৰে শুদ্ধ কৰিব লাগে। মল-মূত্ৰ, থুই-খেকাৰ, তেজ-পূঁজ লাগি থকা মাটি শোধন কৰিব নোৱাৰি। সেইবাবে এইবোৰ কেতিয়াও ব্যৱহাৰৰ যোগ্য নহয়। ঘাঁহ, তুঁহ, শাক-পাচলি আদি পানীৰে ধুলে শুদ্ধ হয়।[১৭] ব্যৱহাৰ্য দ্ৰব্যসমূহৰ শুদ্ধতা ৰক্ষাৰ বাবে এইদৰে বিহিত শুদ্ধীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া অনুসৰণ কৰা নিতান্তই অপৰিহাৰ্য বুলি গণ্য কৰা হৈছিল।

শৰীৰৰ শৌচ

আমাৰ শৰীৰ ধূলি-বালিৰ সংযোগত আৰু ঘাম, মল-মূত্ৰ আদি বিবিধ পদাৰ্থ নিৰ্গমনৰ ফলত দূষিত হয়। শাস্ত্ৰত মানৱ শৰীৰৰ পৰা নিৰ্গত হোৱা ১২ প্ৰকাৰৰ অশুচি পদাৰ্থৰ ক থা কোৱা হৈছে। এইবিলাক হ'ল— চৰ্বী, বীৰ্য, ৰক্ত, মজ্জা, মল-মূত্ৰ, নাকৰ মল, কফ (থু, খেকাৰ, পিক), ফেঁচকুৰি, অশ্ৰু আৰু ঘাম।[১৮] শৰীৰৰ পৰা নিৰ্গত এই পদাৰ্থবিলাক পৰিষ্কাৰ কৰি নেথাকিলে বিভিন্ন ৰোগৰ সংক্ৰমণ বা এলাৰ্জি হ'ব পাৰে। সেইবাবে যি নিজৰ শৰীৰ পৰিষ্কাৰ কৰি ৰাখিব বিচাৰে তেওঁ নিতৌ ভালকৈ স্নান কৰা উচিত। গা ধোৱা আৰু খোৱা পানী নিৰ্মল আৰু পৱিত্ৰ হ'ব লাগে বুলি কোৱা হৈছে। যি পানী মল-মূত্ৰৰে দূষিত নহয়, তথা যাৰ স্বাভাৱিক গোন্ধ, ৰং আৰু ৰস (স্বাদ) থাকে তেনে পানীহে শুদ্ধ বুলি জানিব লাগে।[১৯] সেই কাৰণে মনুৱে নদী, পুখুৰী, সৰোবৰ আদিৰ পানীৰে স্নান কৰাৰ বিধান দিছে।[২০] খাদ্য বস্তুৰ শুদ্ধতাৰ ওপৰতো শৰীৰৰ স্বচ্ছতা নিৰ্ভৰ কৰে। শাস্ত্ৰত কোৱা হৈছে যে ভৰিৰে স্পৰ্শ কৰা, গৰুৱে শুঙা, কুকুৰে স্পৰ্শ কৰা, টেঙা হৈ যোৱা বা বাহী খাদ্য, যি খাদ্যৰ ওপৰত আন ব্যক্তিয়ে হাঁচিয়ায় বা চুলি, পোক-পৰুৱা পৰে তেনে খাদ্য দূষিত হোৱা বাবে খোৱা উচিত নহয়।[২১] ওপৰত উল্লেখ কৰা নিৰ্দেশনাসমূহ নিষ্ঠাৰে মানি চলিলে মানুহে শাৰীৰিক শুচিতা আৰু স্বচ্ছতা ৰক্ষা কৰিব পাৰে।

বাক্-চিত্ত আৰু কৰ্ম শৌচ

আন্তঃশুচিতা হ'ল চিন্তা, বাক্ আৰু ক্ৰিয়াৰ শুচিতা। বাহ্যিক ভাৱে স্নান আদিৰ দ্বাৰা এজন মানুহ শুচি হ'লেও তেওঁৰ ক্ৰিয়া-কলাপ আৰু মনত কলুষতা থাকিলে শৌচ ধৰ্ম প্ৰকৃতাৰ্থত পালন কৰা নুবুজায়। *মনুস্মৃতিত* কোৱা হৈছে যে সম্পদ আহৰণত শুচিতা হ'ল সবাটোকৈ শ্ৰেষ্ঠ।

সৰ্বেষামেৱ শৌচানামৰ্থশৌচং পৰং স্মৃতম্।
য়োऽৰ্থে শুচিৰ্হি স শুচিৰ্নমৃদ্বাৰি শুচি শুচিঃ।।[২২]

অৰ্থাৎ সকলো শুদ্ধিকাৰক পদাৰ্থৰ ভিতৰত অৰ্থশুদ্ধিয়েই (ন্যায় পথেৰে অৰ্জিত ধন) সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। যি অন্যায় ভাৱে কাৰো ধন লোৱা নাই সেই জনেই শুদ্ধ। যি কেৱল মাটি-পানীৰে (স্নানাদিৰ দ্বাৰা বাহ্যিক ভাৱে) শুচি সেইজন প্ৰকৃততে অশুচি বা অশুদ্ধ। সেইবাবে যাৰ চৰিত্ৰ নিৰ্মল, যি কঠোৰ শ্ৰম আৰু সততাৰে ধন আহৰণ কৰে তেওঁহে প্ৰকৃততে শুচি কাৰণ মনৰ পৱিত্ৰতাহে প্ৰকৃত শুচিতা। যি ব্যক্তিৰ মন নিৰ্মল, পৱিত্ৰ তেনে ব্যক্তিৰ শৰীৰ বাক্ আৰু কামত শুদ্ধতা থাকিবই।

কিন্তু মন কলুষতা শূণ্য কৰা অতি কঠিন। আমাৰ মন বিভিন্ন কাৰকৰ দ্বাৰা কলুষিত হয়। শাস্ত্ৰত এই কাৰকসমূহক ছয় ভাগত ভগোৱা হৈছে আৰু ইয়াক 'অৰিষড় বৰ্গ' বুলি কোৱা হৈছে। কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহ, মদ, মাৎসৰ্য— এই কেইটা হ'ল আন্তঃ আসক্তি বা অনুৰাগ। ভগৱদ্ গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই কাম, ক্ৰোধ, মোহ এই তিনিটা তিনিখন নৰকৰ দুৱাৰস্বৰূপ বুলি কৈছে।[২৩] এই মানসিক আসক্তি বিলাকৰ বশৱৰ্তী হৈ মানুহ চিন্তা, কথা আৰু কামেৰে নানান পাপ বা অধৰ্ম আচৰণ কৰে আৰু তিনিধৰণৰ পাপত লিপ্ত হয়। সেই কেইটা হ'ল — আনৰ সম্পদৰ প্ৰতি লোভ, আনক মানসিক বা শাৰীৰিকভাৱে আঘাট দিয়া আৰু মিথ্যাৰ আশ্ৰয় লোৱা। ঠিক সেইদৰে কটু বচন, মিথ্যা বচন, পৰোক্ষে আনৰ দোষ ৰটনা আৰু অপ্ৰয়োজনীয় কথা-বতৰাত লিপ্ত হোৱা — এই কেইটা হ'ল বাচিক অশুভ কৰ্ম।

পাৰুষ্যমনৃতংচৈৱ পৈশুনংচ সৰ্বশঃ।
অসম্বন্ধপ্ৰলাপশ্চ বাংময়ং স্যাচ্চতুৰ্বিধম্।।[২৫]

বলপূৰ্বকভাৱে আনৰ বস্তু কাঢ়ি লোৱা, শাস্ত্ৰবিৰুদ্ধ হিংসাচৰণ কৰা আৰু পৰস্ত্ৰী ধৰ্ষণ কৰা— এই তিনিবিধক শাৰীৰিক অশুভ কৰ্ম বুলি কোৱা হৈছে।

অদত্তানামুপাদানং হিংসা চৈৱাবিধানতঃ।
পৰদাৰোপসেৱা চ শাৰীৰং ত্ৰিবিধং স্মৃতম্।।[২৬]

আন্তঃ ৰিপু জয়ৰ দ্বাৰা মনৰ কলুষতা দূৰ কৰিলেহে ওপৰোক্ত পাপ বা অধাৰ্মিক কৰ্ম সমূহৰ পৰা বিৰত থাকিব পাৰি। কায়মনোবাক্যে অৰ্থাৎ কায়িক, মানসিক, বাচিক এই তিনিপ্ৰকাৰৰ শুদ্ধতা আচৰণ আৰু ইন্দ্ৰিয় সংযমৰ দ্বাৰা ক্ৰোধ আৰু মোহজনিত অশুভ চিন্তা দূৰ কৰি এগৰাকী ব্যক্তিয়ে এই পাপ কৰ্ম সমূহৰ পৰা বিৰত থাকিব পাৰে। দান কৰ্মৰ দ্বাৰা পৰদ্ৰব্যৰ প্ৰতি লোভ নাশ কৰিব পাৰে।

স্বেচ্ছাই বা নিজৰ অজ্ঞাতে মানুহে এনে ধৰণৰ পাপ কৰ্মত লিপ্ত হ'ব পাৰে। এনে ক্ষেত্ৰত শাস্ত্ৰ সমূহে পাপৰ প্ৰায়শ্চিত্তৰ বিধান দিছে। যেনে নিষিদ্ধ কৰ্ম কৰিলে দানৰ দ্বাৰা,[২৭] গোপনে অৰ্থাৎ আনে গম নোপোৱাকৈ কৰা পাপ কৰ্ম বা মনেৰে অশুভ চিন্তা কৰি অৰ্জন কৰা পাপ 'জপ'ৰ দ্বাৰা, বেদজ্ঞ সকলে তপস্যাৰ দ্বাৰা, ব্ৰাহ্মণ বা দ্বিজে সন্ন্যাস গ্ৰহণৰ দ্বাৰা প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিব পাৰে।

গতিকে সত্য, অস্তেয়, তপ আদি সদ্গুণ বিলাক আচৰণৰ দ্বাৰা মানুহে মোহ আদি আন্তঃৰিপু বিলাক জয় কৰি চিত্তশুদ্ধি লাভ কৰিব পাৰে যিটো আত্মোপলব্ধিৰ বাবে নিতান্ত আৱশ্যকীয়। এই আত্মোপলব্ধিয়েই 'শৌচ' বা শুচিতা আচৰণৰ মূল উদ্দেশ্য।

উপসংহাৰ

ধৰ্মীয় আচাৰ বা ৰীতি-নীতি পালনত শুদ্ধতা ৰক্ষাৰ বাবে *মনুস্মৃতি* আদি শাস্ত্ৰত দিয়া বিধান সমূহ অৱশ্যে কোনো ৰোগৰ কাৰণ বা সংক্ৰমণ ৰোধ কৰাৰ উপায় হিচাপে উল্লেখ কৰা হোৱা নাই। তথাপিও এই ধাৰ্মিক শুচিতা সম্পৰ্কীয় নিৰ্দেশনা বিলাকেই কিছু পৰিমাণে হ'লেও অৰিহণা যোগাব পাৰে। গতিকে ধৰ্মশাস্ত্ৰ সমূহৰ অধ্যয়নৰ পৰা এই কথা স্পষ্ট হয় যে 'শৌচ' বা স্বচ্ছতা ধৰ্ম আচৰণৰ অন্যতম অপৰিহাৰ্য অঙ্গ হিচাপে গণ্য কৰা হৈছে। এই 'শৌচ' বা শুচিতা কেৱল স্নান আদিৰ দ্বাৰা শৰীৰ শুচি ৰখাতেই সীমিত নহয়। বহল অৰ্থত ই শাৰীৰিক, বাচিক, মানসিক, আধ্যাত্মিক আৰু লগতে পৰিবেশ — মানৱীয় সত্তাৰ এই সকলো দিশতে শুচিতা ৰক্ষা কৰা বুজায়।○

প্ৰসঙ্গ পঞ্জী ঃ

(১) নিত্যং স্নাত্বা শুচিঃ কুর্যাৎ.... মনুস্মৃতি/ ২, ১৭৬
(২) দক্ষস্মৃতি/৫-২
(৩) যোগসূত্ৰ/২-৪০
(৪) ঐ/ ২-৪১
(৫) মনুস্মৃতি/ ২, ১৭৬-১৭৭
(৬) যোগসূত্ৰ/ ২-৩২
(৭) মনুস্মৃতি/ ১০-৬৩
(৮) ব্যাস ভাষ্য/ যোগসূত্ৰ, ২-৩২
(৯) যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি/১-১৮৮
(১০) মনুস্মৃতি/ ৫-১০৮
(১১) যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি/ ৩-৩২
(১২) নাপ্সু মূত্ৰং পুৰীষং বা ষ্ঠীৱনং বা সমুৎসৃজেৎ।অমেধ্যলিপ্তমন্যদ্বা লোহিতং বা বিষাণি বা।। মনুস্মৃতি/ ৪-৫৬
(১৩) ঐ/ ৪, ৪৫-৪৭
(১৪) ঐ/ ৪, ৪৯
(১৫) ঐ/ ৫-১২১
(১৬) ঐ/ ৫-১২৪
(১৭) ঐ/ ৫ম অধ্যায়
(১৮) ঐ/ ৫-১৩৫
(১৯) ঐ/ ৫-১২৮
(২০) ঐ/ ৪-১০৮
(২১) ঐ/ ৪- ২০৭,২০৯, ২১১
(২২) ঐ/ ৫-১০৬
(২৩) ভগৱদ্গীতা ১৬-২১
(২৪) মনুস্মৃতি/ ১২-৫
(২৫) তথা/ ১২-৬
(২৬) তথা/ ১২-৭

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ ঃ

(১) দক্ষস্মৃতি, hinduonline.com/digitalLibrary.html.
(২) মনুস্মৃতি, আচাৰ্য জগদীশলাল (স), দিল্লী,১৯৮৩
(৩) শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা, মহন্ত কেশদা (অ), গুৱাহাটী, ২০০৬
(৪) যাজ্ঞবল্ক্যস্মৃতি, hinduonline.com/digitalLibrary.html.
(৫) যোগসূত্ৰ, চেটাৰ্জী শাস্ত্ৰীয় অশোক (স), দিল্লী, ২০১০

ISSN : 2349-8943

মনুস্মৃতিত বৰ্ণিত সমাজ ব্যৱস্থা ঃ কেইটামান উল্লেখযোগ্য দিশ

মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ
সহযোগী অধ্যাপিকা, সংস্কৃত বিভাগ
ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়

০.০০ স্মৃতিৰ সংজ্ঞা আৰু ধৰ্মশাস্ত্ৰ ঃ

'স্মৃতি' শব্দটোৰ সাধাৰণ অৰ্থ হ'ল স্মৰণ কৰা বা পুণৰ সংগ্ৰহ। স্মৃতিকেই আকৌ ধৰ্মশাস্ত্ৰ অথবা ধৰ্মশাস্ত্ৰকেই স্মৃতি বোলা হয়। বেদ-বেদাঙ্গাদি শাস্ত্ৰত পাৰ্গত ঋষি- মুনিসকলে বেদ-উপনিষদ আদি অতি গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰি সেই শাস্ত্ৰসমূহত থকা যাগ-যজ্ঞ, আচাৰ অনুষ্ঠান, ৰীতি-নীতি আদি বিষয়সমূহ ভালদৰে আয়ত্ত কৰি সেই সম্পৰ্কীয় তেওঁলোকৰ অনুভৱ সম্বলিত সংগৃহীত তথ্যবিলাককো স্মৃতি বুলি কোৱা হয়। স্মৃতিসমূহ যিহেতু সম্পূৰ্ণৰূপে বেদৰ ওপৰত আধাৰিত গতিকে স্মৃতিয়েই ধৰ্মশাস্ত্ৰ। এইখিনিতে অৱশ্যে আমি এটা কথা সদায় মনত ৰখা দৰকাৰ যে বেদসমূহ হ'ল অপৌৰুষেয়। মহৰ্ষিসকল বেদৰ মন্ত্ৰসমূহৰ দ্ৰষ্টাহে। কিন্তু স্মৃতিশাস্ত্ৰ বা ধৰ্মশাস্ত্ৰবিলাক লৌকিক। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ঋষি-মুনিসকলে স্মৃতিসমূহ ৰচনা কৰি থৈ যায়।

১.০০ 'মনুস্মৃতি'ৰ বিষয়বস্তু ঃ

মনুৰ দ্বাৰা ৰচিত স্মৃতিখনক 'মনুস্মৃতি' বা 'মনুসংহিতা' বুলি কোৱা হয়। অত্ৰি স্মৃতিক অত্ৰি সংহিতা বুলি কোৱাৰ দৰে মনুস্মৃতিকো মনুসংহিতা বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ কাৰণ হিচাবে ক'ব পাৰি যে মনুপ্ৰোক্তা বা মনুৰ নামত থকা অথবা অ'ত ত'ত সিঁচৰতি হৈ থকা অসংখ্য শ্লোক একত্ৰিত কৰি এখন সংহিতাৰূপে প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱাৰ বাবে এইখনক হয়তো মনুসংহিতা বুলি কোৱা হৈছে।

বাৰটা অধ্যায় সম্বলিত মনুস্মৃতিখন কেৱল মাত্ৰ আকাৰতেই বিশাল নহয়, বিভিন্ন বিষয়ৰ অন্তৰ্ভূক্তিৰে ই এখন সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আৰু সৰ্বজনস্বীকৃত গ্ৰন্থ সেই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাই।

মনুস্মৃতিৰ প্ৰথম অধ্যায়ত পৃথিৱীৰ উৎপত্তি সম্বন্ধে, দ্বিতীয় অধ্যায়ত ধৰ্মৰ উৎস সম্পৰ্কে, তৃতীয় অধ্যায়ত বিবাহ — ইয়াৰ প্ৰকাৰ আৰু সমস্যা সম্পৰ্কীয় তথ্য আৰু স্বামী স্ত্ৰীৰ কৰ্ত্তব্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। চতুৰ্থ অধ্যায়ত ব্ৰহ্মচাৰী আৰু গৃহস্থীসকলৰ ধৰ্মসম্পৰ্কে পোৱা যায়। পঞ্চম অধ্যায়ত অশৌচ (স্বচ্ছতা) ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ আৰু পৱিত্ৰতাৰ নিয়ম-নীতি বিলাক আলোচনা কৰা হৈছে। বাণপ্ৰস্থ আৰু সন্ন্যাস আশ্ৰম আৰু চাৰিও আশ্ৰমৰ সাধাৰণ ধৰ্ম সম্পৰ্কে ষষ্ঠ অধ্যায়ত কোৱা হৈছে। সপ্তম অধ্যায়ত ৰাজ্য শাসন প্ৰণালীৰ বিভিন্ন উপায় বিলাকৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সেইদৰে অষ্টম অধ্যায়ত আছে অৰ্থনীতি আৰু আইন তত্ত্ব সম্পৰ্কীয় বৰ্ণনা। নৱম অধ্যায়ত কিছুমান ঘৰুৱা কৰ্ত্তব্য, সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰিত্ব আৰু কিছুমান মানি চলিবলগীয়া নীতি নিয়মৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। দশম অধ্যায়ত কিছুমান সামাজিক ৰীতি-নীতিৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। একাদশ অধ্যায়ত বিভিন্ন ধৰণৰ পাপ কাৰ্য্য বিলাকৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় বৰ্ণনা কৰা হৈছে। দ্বাদশ অধ্যায়ত কৰ্ম সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন যুক্তিপূৰ্ণ আলোচনা, ত্ৰিগুণ আৰু সিহঁতৰ কাৰ্য্যবৰ্ণনা আৰু মূখ্য লাভৰ উপায় বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এনেদৰে মনুস্মৃতিৰ বিষয়বস্তু সৃষ্টিৰ দ্বাৰা আৰম্ভ কৰি বেদান্ত দৰ্শনৰ আলোচনাৰে সমাপ্ত হৈছে।

২.০০ মনুস্মৃতিত উপজীব্য সামাজিক দৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কীয় কেইটামান সানমিহলি তথ্য ঃ

২.০১ শিষ্টাচাৰ আৰু আচৰণ ঃ

এইটো অনস্বীকাৰ্য যে কিছুমান একেবাৰে সাধাৰণ ঘটনা যিবিলাকক গুৰুত্বহীন বুলি ভবা হয় সেইবিলাকেই এখন সমাজৰ সুস্থ বিকাশত বিশেষ ভূমিকা লয়। মানুহৰ বিভিন্নজনৰ লগত আচাৰ আচৰণৰ বাহ্যিক প্ৰকাশস্বৰূপ সজ আচৰণে এখন সমাজ সুশৃংখলিত কৰি ৰখাত আৰু সমাজলৈ সুখ শান্তি কঢ়িয়াই অনাৰ ক্ষেত্ৰত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। মনুসংহিতাৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ত ১১৯-১৩৭ নং শ্লোকত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন লোকে কিদৰে কথা বতৰা ব্যৱহাৰ পাতিত শিষ্টাচাৰ আৰু সজ আচৰণ প্ৰদৰ্শন কৰিব লাগে সেই

বিষয়ৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে যেতিয়া এজন বয়োবৃদ্ধ আৰু জ্ঞানবৃদ্ধ লোক শুই থাকে বা বহি থাকে তেতিয়া কনিষ্ঠজনে দুয়োক্ষেত্ৰতে সন্মান দেখুৱাই একে সমান আসনত নবহে বা নুশুৱেও। আকৌ যেতিয়া কোনো এজন বয়সত সৰু ব্যক্তিৰ আগত এজন জ্যেষ্ঠ ব্যক্তিৰ আগমন ঘটে কনিষ্ঠজনে লগে লগে থিয় হৈ তেওঁক সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰিব লাগে।[১] বয়োবৃদ্ধ বা জ্ঞানবৃদ্ধ জনৰ প্ৰৱেশত কনিষ্ঠজনৰ উৎকণ্ঠা জনিত ভয়ে শৰীৰত যি ক্ৰিয়া কৰে থিয় হ'লে আৰু প্ৰণাম কৰিলে তাৰ উপশম ঘটে।[২] থিয় হৈ বৃদ্ধ আৰু জ্ঞানীজনক প্ৰণাম কৰা আৰু সেৱা শুশ্ৰূষা কৰা কাৰ্য্যই কনিষ্ঠজনৰ বিদ্যা, যশস্যা আৰু শক্তি বৃদ্ধি কৰে।[৩] বৃদ্ধজনক প্ৰণাম কৰি প্ৰণাম কৰোঁতাজনে নিজৰ নাম আৰু 'আপোনাক মই প্ৰণাম কৰিছো' বুলি ক'ব লাগে।[৪] কনিষ্ঠজনৰ এনে কাৰ্য্যত বৃদ্ধজনে তেওঁক দীৰ্ঘায়ু হোৱাৰ আৰ্শীবাদ দিব। যিজনে এনেদৰে সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰোতাজনক আৰ্শীবাদ দি তেওঁৰ দীৰ্ঘজীৱনৰ কামনা কৰিব নাজানে তেওঁক সন্মান জনোৱা উচিত নহয় বুলি কোৱা হৈছে।[৫] দুজন মানুহ কোনো ঠাইত লগ হ'লে ইজনে সিজনৰ কুশল মঙ্গলাদি সুধিব, তেওঁ বয়সত সৰুৱেই হওঁক বা ডাঙৰেই হওঁক তেওঁক প্ৰণাম জনাব। অচিনাকি জনক সততে নাম ধৰি নামাতি 'ভো' অৰ্থবা 'ভৱৎ' (আপুনি) শব্দ প্ৰয়োগ কৰি মাতবোল কৰিব। পৰস্ত্ৰীৰ লগত কথা বতৰা পতাৰ সময়ত 'ভৱতি', 'সুভগা', 'ভগিনী' আদি শব্দ শব্দ প্ৰয়োগ কৰিব।[৬] ঘৰলৈ অহা মামা, খুড়া, শহুৰ আদি ব্যক্তিৰ আগমনক যথাযোগ্য সন্মান দেখুৱাব। একে ধৰণৰ সন্মান মাহী, মামী, শাহু, পেহী আদিৰ প্ৰতিও দেখুৱাব লাগে। তেওঁলোক গুৰুপত্নীৰ দৰেই প্ৰণামৰ যোগ্য।[৭] কিন্তু এই কথাত বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া হৈছে যে এই সকলো ব্যক্তিৰ উৰ্দ্ধত হ'ল নিজৰ মাতৃ।[৮] তেজৰ সম্পৰ্ক নথকা ওচৰ চুবুৰীয়া আৰু গাঁওবাসীৰ প্ৰতি যথাযোগ্য সন্মান প্ৰদৰ্শনৰ কৰা মনুৱে উল্লেখ কৰি গৈছে।[৯] ন্যায়োপৰ্জিত ধন সম্পত্তিতকৈও যে নিজৰ আত্মীয়-কুটুম্ব শ্ৰেষ্ঠ সেই কথাও মনুৱে উল্লেখ কৰি থৈ গৈছে।[১০] গুণীজন আৰু বয়সত জ্যেষ্ঠজন যে সকলোৰে সন্মানৰ পাত্ৰ সেই কথাটোতো মনুসংহিতাই বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি থৈ গৈছে।[১১]

২.০২ পিতৃ-মাতৃ আৰু গুৰুজনৰ প্ৰতি দেখুওৱা সন্মানৰ ফলদায়ক শক্তি ঃ

মনুস্মৃতিয়ে পিতৃ-মাতৃ আৰু আচাৰ্য্য এই তিনিওজনক যথেষ্ট উচ্চ আসনত অধিষ্ঠিত কৰা পৰিলক্ষিত হয়। এই তিনিওজনক যথাযোগ্য সন্মান

দেখুওৱাটো সকলো ধৰ্মৰ উৰ্দ্ধত বুলি ভবা হৈছিল আৰু তাৰ বিপৰীত কাৰ্যক সকলো ধৰ্মীয় অধিকাৰৰ বাধক বুলি কোৱা হৈছিল।[১২] মনুস্মৃতিৰ ২।২২৬ নং শ্লোকত কোৱা হৈছে যে পিতা হ'ল স্বয়ং ব্ৰহ্মা, প্ৰজাপতিৰ পিতৃ আৰু মাতৃ হ'ল দেৱী পৃথিৱীৰ মূৰ্ত্তি।[১৩] সন্তান জন্ম দিয়া আৰু প্ৰতিপালন কৰা কাৰ্য্যত পিতৃ মাতৃয়ে যি কষ্ট সহ্য কৰিবলগীয়া হয় এজন সন্তানে শ শ বছৰতো সেই ঋণ পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰে।[১৪] এই তিনিওজন হ'ল ত্ৰিলোক (যাৰ জৰিয়তে ত্ৰিলোক প্ৰাপ্ত হয়), ত্ৰি আশ্ৰম (যাৰ জৰিয়তে সন্তানে তিনি আশ্ৰম প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰে), আৰু ত্ৰিবেদ (যাৰ শুশ্ৰূষাৰ জৰিয়তে সন্তানে তিনিবেদৰ অধ্যয়নৰ ফল লাভ কৰিব পাৰে) আৰু ত্ৰি-অগ্নি গাৰ্হপত্য, দক্ষিণ আৰু আহ্বনীয় (তেওঁলোকৰ শুশ্ৰূষাৰ জৰিয়তে এজনে এই ত্ৰি অগ্নিত দিয়া আহুতিৰ পূণ্য প্ৰাপ্ত কৰে। মাতৃভক্তিৰে ভূলোক, পিতৃ ভক্তিৰে অন্তৰীক্ষলোক আৰু গুৰুভক্তিৰে ব্ৰহ্মালোক প্ৰাপ্ত হয়।[১৫] এই তিনিওজনৰ সেৱাৰ ফল ইমানেই উচ্চ যে মনুৱে কৈ গৈছে যে এওঁলোকৰ সেৱাই মানুহৰ সাক্ষাৎ ধৰ্ম আৰু ইয়াৰ বাহিৰে আন সকলো ধৰ্ম উপ-ধৰ্ম বুলি কোৱা হৈছে। শ্ৰুতি আৰু অন্যান্য স্মৃতিতো এই কথা কোৱা হৈছে যে 'ত্ৰিষু এতেষু অধিকৃত্য হি পুৰুষস্য সমাপ্যতে' (মনু ২।২৩৭)। চাক্ষুস সকলো ধৰ্মৰ ভিতৰত ইয়েই হ'ল শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম। এষঃ ধৰ্মঃ পৰঃ সাক্ষাৎ (মনু (২।২৩৭)।

২.০৩ উদাৰতা ঃ

যদিও এই কথা ভবা হয় যে ধৰ্মীয় আৰু সামাজিক ক্ষেত্ৰত স্মৃতিশাস্ত্ৰসমূহ যথেষ্ট কঠোৰ তথাপি এইটোও সত্য নহয় যে ইয়াত উদাৰতা সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্জনীয়। যিবিলাক সাৰ্বজনীন নীতিয়ে এখন সমাজৰ বান্ধোন দৃঢ় কৰে সেইবিলাক ভৱিষ্যত জীৱনৰ সুবিধাৰ কাৰণে গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। তেনে কিছুমান নীতিৰ কথা মনুসংহিতাৰ দ্বিতীয় অধ্যায়ৰ ২৩৮।২৪০ নং শ্লোকত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে শ্ৰদ্ধাযুক্ত হৈ নিজতকৈ নীচ ব্যক্তিৰ পৰাও শ্ৰেষ্ঠ বিদ্যা শিকিব পাৰি ; চণ্ডালৰ পৰাও উৎকৃষ্ট ধৰ্ম লাভ কৰা উচিত আৰু নিজতকৈ নীচকুলৰ পৰাও শুভলক্ষণযুক্ত নাৰীৰত্ন বিবাহৰ বাবে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। আকৌ কোৱা হৈছে যে বিষৰ পৰাও অমৃত, শিশুৰ পৰাও মঙ্গলজনক ভাষা, শূদ্ৰৰ পৰাও সদাচাৰ আৰু অপৱিত্ৰ স্থানৰ পৰাও সোণ গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। তেনেদৰে স্ত্ৰী, ৰত্ন, বিদ্যা, ধৰ্ম, বিশুদ্ধতা, শুভাষিত আৰু নানা প্ৰকাৰ

কলা-শিল্প সকলোৰে পৰাই গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। (নীচকুল, চণ্ডাল, শূদ্ৰ আদি শব্দ বৰ্তমান সময়ত সম্পূৰ্ণৰূপে বৰ্জনীয়। বিষয়ৰ প্ৰাসংগিতকতাৰ কাৰণেহে শব্দ কেইটা উল্লেখ কৰিবলগীয়া হৈছে।)

২.০৪ কিছুমান জনপ্ৰিয় ৰীতি-নীতি আৰু পৰম্পৰা ঃ

স্মৃতিশাস্ত্ৰবিলাকত কিছুমান সেই সময়ৰ জনপ্ৰিয় ৰীতি-নীতি আৰু পৰম্পৰাৰো উল্লেখ আছে। সেইবিলাক হ'ল সদায় সত্য আৰু প্ৰিয় বচনহে ক'ব লাগে। সত্য হ'লেও অপ্ৰিয় সত্য ক'ব নালাগে।[১৬] সদায় সজ কথাহে ক'ব লাগে আৰু কাৰো লগত অনাহকত কাজিয়াত লিপ্ত হ'ব নালাগে।[১৭] খোৰা, বাওনা আদি লোক, অধিক অঙ্গযুক্তজনক, মূৰ্খজনক, বেচি বয়সীয়াজনক, কুৰূপ, নিৰ্ধনী আৰু নীচজাতিৰ লোকক নিন্দা কৰা অনুচিত।[১৮] নিৰলস হৈ যথাসময়ত মাথোন বেদৰেই অধ্যয়ন, (পাঠ কৰিব) বিশুদ্ধতা, তপস্যা আৰু প্ৰাণীৰ প্ৰতি দয়াৰ দ্বাৰা মানুহে পূৰ্বজন্মৰ কথা স্মৰণ কৰিব পাৰে।[১৯] দুৰাচাৰী পুৰুষে সংসাৰত নিন্দা পায়, সদায় দুখ ভোগ কৰে আৰু ৰোগী আৰু অল্পায়ু হয়।[২০] যি কৰ্মৰ দ্বাৰা নিজৰ অন্তৰাত্মা (বিবেক) প্ৰসন্ন হয়, সেই কৰ্ম যত্ন সহকাৰে কৰিব আৰু ইয়াৰ বিপৰীতবিলাকক সৰ্বথা ত্যাগ কৰিব।[২১] প্ৰহাৰ কৰাৰ কাৰণে আনৰ ওপৰত লাঠি নুতুলিব অথবা খণ্ডত লাঠিৰে আঘাত নকৰিব। অৱশ্যে শিক্ষা দিবৰ কাৰণে পুত্ৰ অথবা শিষ্যৰ ওপৰত দণ্ড (চেকনি) ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে।[২২] যিজন অধাৰ্মিক, মিথ্যা ভাষণেই যাৰ ধন, যি পৰপীড়ণত তৎপৰ সেইজন ইহলোকত কেতিয়াও সুখী হ'ব নোৱাৰে।[২৩] গৰু আৰু ভুমিয়ে যেনেকৈ তৎকালেই ফল প্ৰদান নকৰে তেনেকৈ অধৰ্ম কাৰ্য্যই লাহে লাহে ফল উৎপাদন কৰি অধৰ্ম আচৰণ কৰোতাজনক সমূলে ধ্বংস কৰে।[২৪] হাত, ভৰি আৰু চকুৰ চপলতা তথা কথা বতৰাত চপলতা ত্যাগ কৰিব, কুটিল নহ'ব আৰু মনেৰে দ্ৰোহাচৰণ নকৰিব।[২৫] ভৃত্যবিলাক নিজৰ ছাঁৰ দৰে, কন্যা অত্যন্ত কৃপাৰ পাত্ৰ। গতিকে এইবিলাকৰ দ্বাৰা অপমানিত হ'লেও সদায় সহণ কৰিব। কেতিয়াও এইবিলাকৰ লগত কাজিয়া নকৰিব।[২৬] অধৰ্মৰ ফল স্বয়ং অধৰ্মচাৰীজনে নাপালে পুত্ৰই পায়, পুত্ৰই নাপালে পৌত্ৰই পায়। কাৰণ কৃত অধৰ্ম কেতিয়াও নিষ্ফল নহয়।[২৭] সেয়েহে যি পথেৰে পিতা আৰু পিতামহাদি (জ্যেষ্ঠ সজ্জন) গৈছে সেই পথকে অনুসৰণ কৰি চলিব লাগে। ইয়াৰ ফলত মনুষ্য অধৰ্মৰ দ্বাৰা পীড়িত নহয় আৰু দুখীত নহয়।[২৮]

২.০৫ অনৈতিক কাৰ্য্য বৰ্জনীয় ঃ

অনৈতিক কাৰ্য্য যেনে পৰস্ত্ৰী গমন আৰু যৌতুক লোৱা প্ৰথা কঠোৰভাৱে বৰ্জ্জনীয়। মনুসংহিতাৰ ৪।১৩৪ নং শ্লোকত কোৱা হৈছে যে পৰস্ত্ৰীগমনৰ নিচিনা আয়ুসক্ষয়কাৰী কাৰ্য্য একোৱেই হ'ব নোৱাৰে। কোনো এজন পিতৃয়ে যদি কন্যা দানৰ বিনিময়ত বৰ-পক্ষৰ পৰা স্ত্ৰী ধন গ্ৰহণ কৰে তেতিয়াহ'লে সেই কাৰ্য্যই তেওঁক সন্তান বিক্ৰীৰ দোষত পেলায় আৰু তেনে পাপিষ্ঠ ব্যক্তিৰ নৰক বাস হয়।[২৯]

২.০৬ যাত্ৰা পথত দেখুওৱাবলগীয়া বিশেষ ব্যক্তিৰ প্ৰতি সন্মান ঃ

মনুস্মৃতিত যাত্ৰাপথত মানিচলিবলগীয়া কিছুমান শিষ্টাচাৰৰ কথাও পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে ঘোঁৰাগাড়ী আদি বাহনত বহি থকা নব্বৈবছৰীয়া বা তাতোকৈ অধিক বৃদ্ধ লোক, ৰোগী, বোজা কঢ়িয়াই থকা লোক, নাৰী, স্নাতক (সেই সময়ত আটাইতকৈ শিক্ষিত ব্যক্তি) ৰজা আৰু বিয়াৰ দৰাক সকলোৱে বাট এৰি দিব লাগে। ওপৰোক্ত ৰথৰ আৰোহী আদিতকৈও স্নাতক তথা ৰজা মান্য আৰু স্নাতক আৰু ৰজাৰ ভিতৰত স্নাতকজন অধিক মান্য।[২৯]

২.০৭ পুত্ৰত্বৰ গৌৰৱ ঃ

এজন পুত্ৰৰ গৌৰৱ সম্বন্ধে মনুস্মৃতিৰ নৱম অধ্যায়ত ১৮২, ১৮৩ নং শ্লোকত এনেদৰে বিভূষিত কৰা হৈছে যে একেজন পিতৃ-মাতৃৰ সহোদৰ ভাইবিলাকৰ ভিতৰত যদি এজনৰহে পুত্ৰ হয় তেনেহ'লে সেই পুত্ৰই (পুত্ৰহীন) আন সকলো ভায়েকৰ পুত্ৰ হ'ব আকৌ একেজন পতিৰে অনেক স্ত্ৰীৰ ভিতৰত যদি এগৰাকীৰহে পুত্ৰ জন্ম হয় তেনেহ'লে সেই পুত্ৰই বাকী (পুত্ৰহীনা) স্ত্ৰীবিলাকৰো পুত্ৰ হোৱাৰ গৌৰৱ লাভ কৰিব।[৩০]

২.০৮ সামৰণি ঃ

মনুস্মৃতি হ'ল এখন ধৰ্মনীতিৰ শাস্ত্ৰ। কিন্তু মনুৱে এই 'ধৰ্ম' শব্দৰ এক ব্যাপক অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। মনুৱে কৈছে বিজ্ঞসকলে পালন কৰা, ৰাগ দ্বেষহীন সৎ ব্যক্তিসকলে নিতৌ যি পালন কৰে সেয়ে ধৰ্ম। মনুৱে পুনৰ কৈছে— আচাৰশ্চৈৱ সাধুনামাত্মনস্তুষ্টিৰেৱ চ (মনু) ২। ৬) অৰ্থাৎ মহাপুৰুষৰ আচৰণ আৰু মনৰ প্ৰসন্নতা এই গোটেইবিলাকেই হ'ল ধৰ্মৰ মূল। অৰ্থাৎ মানুহে জীৱনত সন্মুখীন হোৱা যিকোনো সমস্যা সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত নিজৰ সংস্কাৰযুক্ত মনে যিটো সমাধান দিয়ে সেয়ে ধৰ্ম। মনুস্মৃতিয়েও সামাজিক আচাৰ যেনে পৰিস্কাৰ

পৰিচ্ছন্নতা, সৎ আচৰণ, সামাজিক চেতনা আদিকো ধৰ্মৰ ভিতৰত সাঙুৰি লৈছে।

মনুস্মৃতিত মনুৱে সমাজ ব্যৱস্থাৰ যিবিলাক দিশ উন্মোচন কৰিছে সেই সকলোতে 'ধৰ্ম' অৰ্থাৎ কৰণীয় শব্দৰ যথাযথ প্ৰয়োগ পৰিলক্ষিত হৈছে। সামাজিক সৃষ্টিভংগী সম্পৰ্কীয় যিখিনি তথ্য আমি মনুস্মৃতিৰ পৰা লাভ কৰিব পাৰো সেই সকলোখিনি সৰ্বকালৰ বাবে গ্ৰহণযোগ্য। এখন সমাজৰ সুস্থ বিকাশত সজ আচৰণৰ প্ৰভাৱ কিমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সেইয়া সেইখিনি অধ্যয়ন কৰিলে সহজেই বোধগম্য হয়। বৰ্ত্তমান সময়ত সততে দৃষ্টিগোচৰ হোৱা বয়োজ্যেষ্ঠ জনৰ প্ৰতি যথোচিত সন্মানৰ অভাৱ, ওচৰ চুবুৰীয়াৰ প্ৰতি দায়িত্ববোধৰ অভাৱ, আত্মীয় কুটুম্বৰ লগত সম্বন্ধহীনতা আদি বিষয়সমূহৰ কু-প্ৰভাৱে কেনেকৈ এখন সমাজৰ সুস্থ বিকাশত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে সেইয়া দূৰদৃষ্টিসম্পন্ন মনুৱে বহু শতিকাৰ পূৰ্বেই সেই সকলোবিলাক আচৰণ ধৰ্মৰ বান্ধোনৰ ভিতৰত সুমুৱাই দি ভৱিষ্যতলৈকে যেন মানৱ জাতিক সকিয়নি দি থৈ গৈছে এনে বোধ হয়। আকৌ পিতৃ-মাতৃ আৰু গুৰুজনৰ প্ৰতি বৰ্তমান প্ৰজন্মৰ যি শ্ৰদ্ধাহীন মনোভাৱ সেইয়া পুণৰ জগাই তুলিবলৈও মনুস্মৃতিৰ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনস্বীকাৰ্য্য। অনৈতিক কাৰ্য-কলাপবিলাকে এখন সমাজলৈ অন্ধকাৰ নমাই আনে। কোনখিনি অনৈতিক কাৰ্য্য কলাপৰ পৰা সামাজিক ব্যক্তিসকল আঁতৰি থাকিব লাগে সেইবিষয়েও মনুৱে মনুস্মৃতিত উল্লেখ কৰি গৈছে। কিছুমান ক্ষেত্ৰত সমাজৰ মঙ্গলৰ বাবে আৰু ভৱিষ্যতৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কাৰণে উদাৰ দৃষ্টিভংগী গ্ৰহণ কৰিব লাগে। সেই বিষয়েও মনুস্মৃতিত উল্লেখ আছে। মহাভাৰততো উল্লেখ আছে—

প্ৰভৱাৰ্থায়ভূতানাং ধৰ্মপ্ৰবচনং কৃতম্।
যঃ স্যাৎ প্ৰভৱসংযুক্তঃ স ধৰ্ম ইতি নিশ্চয়ঃ।।

মহা। ১২। ১০৯। ১১

অৰ্থাৎ য'ত সমস্ত প্ৰাণীৰ কল্যাণ নিহিত হৈ আছে সেয়ে ধৰ্ম। গতিকে দেখা যায় যে যি বিলাক আচাৰ-ব্যৱহাৰ, ন্যায়-নীতি 'ধৰ্ম' শব্দৰ অন্তৰ্গত সেই সকলোবোৰৰে মূল লক্ষ্য হ'ল সমস্ত প্ৰাণীৰ কল্যাণ। এই নীতিকেই সাৰোগত কৰি আমি যদি মনুস্মৃতিত উল্লেখিত সমাজব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন দিশবিলাক ভালদৰে অধ্যয়ন কৰি সেইবিলাক যথাযথভাৱে প্ৰয়োগ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰোঁ তেতিয়াহ'লে অদূৰ ভৱিষ্যতত আমিও এখন সুন্দৰ ভাৰতবৰ্ষৰ কল্পনা কৰিব পাৰিম।

প্রসঙ্গ-পঞ্জী ঃ

১। মনুঃ ২।১১৯
২। ঐ ২।১২০
৩। ঐ ২।১২১
৪। ঐ ২।১২২-১২৪
৫। মনুঃ ২। ১২২-১২৪
৬। ঐ ২। ১২৮, ১২৯
৭। ঐ ২। ১৩০, ১৩১
৮। ঐ ২। ১৩৩
৯। ঐ ২। ১৩৪
১০। ঐ ২।১৩৪
১১। ঐ ২। ১৩৭
১২। ঐ ২।২২৭
১৩। আচার্য্যো ব্রহ্মণো মূর্তিঃ পিতা মূর্তিঃ প্রজাপতেঃ।
মাতা পৃথিব্যা মূর্তিঃ ভ্রাতা স্বো মূর্তিৰাত্মনঃ।।
১৪। মনুঃ ২। ২২৭
১৫। ঐ ২। ২৩৩
১৬। ঐ ৪। ১৩৮
১৭। ঐ ৪। ১৩৯
১৮। ঐ ৪। ১৪১
১৯। ঐ ৪। ১৪৭-১৪৮
২০। ঐ ৪। ১৫৭
২১। ঐ ৪। ১৬১
২২। ঐ ৪। ১৬৪
২৩। ঐ ৪। ১৭০
২৪। ঐ ৪। ১৭২
২৫। ঐ ৪। ১৭৭
২৬। ঐ ৪। ১৮৫

২৭। ঐ ৪। ১৭৪
২৮। ঐ ৪। ১৭৮
২৯। ন হীদৃশমনায়ুষ্যং লোকে কিঞ্চন বিদ্যতে।
যাদৃশং পুৰুষস্যেহ পৰদাৰোপসেৱনম্।।
৩০। ভাতৃণামেকজাতানামেকশ্চেৎ পুত্ৰৱান ভৱেৎ
সৰ্ব্বাংস্তাংস্তেন পুত্ৰেণ পুত্ৰিণো মনুৰ ব্ৰবীৎ।।
৩১। সৰ্ব্বাসামেকপত্নীনামেকা চেৎ পুত্ৰিণী ভৱেৎ।
সৰ্ব্বাস্তাস্তেন পুত্ৰেণ প্ৰাহ পুত্ৰৱতীৰ্মনুঃ।।

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ ঃ

১। Daloi, Dr. Harinath ঃ **India through the ages of Smrtis,** Saraswati Press, College Road, Nalbari - 781335, 2013

২। বৰুৱা, ডাঃ প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ ঃ 'মনুসংহিতা' (অসমীয়া অনুবাদ) কৌস্তুভ প্ৰকাশন, ডিব্ৰুগড়-৩, ২০০৩ চন

৩। ভাগৱতী, কামাখ্যাচৰণ ঃ 'সংস্কৃত সাহিত্যৰ জিলিঙনি' গ্ৰন্থপীঠ, পাণবজাৰ-গুৱাহাটী-১, ১৯৭৩ চন

৪। শৰ্মা, কিৰণ ঃ 'মনুসংহিতা' অসম বেদ বিদ্যালয়, বেদপুৰম্ ৰূপনগৰ, গুৱাহাটী - ৩২, ১৯৯৩ চন

ISSN : 2349-8943

मनुस्मृति : एक अवलोकन

डॉ. समीर कुमार झा
विभागाध्यक्ष, हिन्दी विभाग
डिब्रू महाविद्यालय, डिब्रूगढ़

मनुष्य ने जब समाज व राष्ट्र के अस्तित्व तथा महत्त्व को मान्यता दी तो उसके कर्त्तव्यों और अधिकारों की व्याख्या निर्धारित करने के तथा नियमों के अतिक्रमण करने पर दण्ड व्यवस्था करने की भी आवश्यकता उत्पन्न हुई। यही कारण है कि विभिन्न युगों में विभिन्न स्मृतियों की रचना हुई, जिनमें 'मनुस्मृति' को विशेष महत्त्व प्राप्त है।

इस प्रकार देखा जाये तो यह कहा जा सकता है कि 'मनुस्मृति' भारतीय संस्कृति का अभिन्न अंग है। इसकी गणना विश्व के ऐसे ग्रंथों में की जाती है, जिनसे मानव ने वैयाक्तिक आचरण और समाज रचना के लिए प्रेरणा प्राप्त की है। इतना ही नहीं इसे हिन्दू धर्म का प्राचीन एवं सबसे महत्त्वपूर्ण धर्मशास्त्र भी माना जाता है। अतः इसे कई नामों से भी जाना जाता है जिसमें **मनुसंहिता** एवं **मानव धर्म शास्त्र** प्रमुख है। इसमें मनु द्वारा ऋषियों को दिया गया उपदेश का उल्लेख है। यह इतना ही महत्त्वपूर्ण है कि बाद वाले धर्मग्रंथकारों ने इसे एक सन्दर्भ के रूप में स्वीकारते हुए इसका अनुसरण करते हैं। धर्मशास्त्रीय ग्रंथकारों के अतिरिक्त शंकराचार्य, शबरस्वामी जैसे दार्शनिकों ने भी इसके महत्त्व को समझते हुए प्रमाण रुपेण इस ग्रंथ को उद्धृत करते हैं।

हिन्दू धर्मशास्त्रियों ने मनुस्मृति की महत्ता को ध्यान में रखकर इसे 'ब्रह्मा' के वाणी तक कह दिया है और परम्परानुसार यह स्मृति स्वयंभूव मनु द्वारा रचित है, वैवस्वत मनु या प्राचनेस मनु द्वारा नहीं कहा है। मनुस्मृति से यह भी पता चलता है कि स्वयंभूव मनु के मूलशास्त्र का आश्रय कर भृगु ने उस स्मृति का उपवृहण किया था, जो प्रचलित मनुस्मृति के नाम से प्रसिद्ध है।

धर्मशास्त्र के रूप में मनुस्मृति की मान्यता न केवल भारतवर्ष बल्कि पूरे विश्व में फैला हुआ है। विदेशों में इसके प्रमाणों के आधार पर निर्णय होते रहे हैं और आज भी वह परम्परा चली आ रही है। अतः धर्मशास्त्र के रूप में मनुस्मृति को विश्व की अमूल्य निधि माना जाता है। भारतवर्ष में यदि वेदों के बाद किसी धर्मग्रंथ का प्रचलन एवं मान्यता प्राप्त हुई है तो वह है मनुस्मृति। इसमें चारों वर्णों चारों आश्रमों, सोलह संस्कारों तथा सृष्टि उत्पत्ति के अतिरिक्त राज्य की व्यवस्था, राजा के कर्त्तव्य, तरह-तरह के विवादों, सेना का प्रबन्ध आदि उन सभी विषयों पर परामर्श दिया गया है जो कि मानव मात्र के जीवन में धटित होने सम्भव है। इसमें वर्णित सभी धर्म व्यवस्था वेदों पर आधारित है। ऐसे तो मनु के जीवन एवं उनके रचनाकाल के विषय में इतिहास और पुराण में कोई स्पष्ट तथ्य नहीं मिलती है। फिर भी सर्वसम्मति से यह स्वीकार करते हैं कि मनु आदिपुरुष थे और उनका मनुस्मृति आदि शास्त्र।

मनुस्मृति के समय एवं रचनाकार के विषय में नवीन शोधकर्त्ताओं ने पर्याप्त अनुसंधान किया है तथा इसके

नामकरण के विषय में कहा है कि मानव चरण अर्थात् वैदिक शाखा में प्रोक्त होने के कारण इस स्मृति का नाम मनुस्मृति पड़ा । वहीं एक अन्य विद्वान का मानना है कि मनुस्मृति से पहले कोई मानव धर्मसूत्र में उदाहरणार्थ मानव गृह्य सूत्र आदि, जिसका आश्रय लेकर किसी ने एक मूल मनुस्मृति बनाई थी जो बाद में उपबृंहित होकर वर्त्तमान रूप में प्रचलित हो गई।

मनुस्मृति के अनेक विचार एवं वाक्य जो निरुक्त, महाभारत आदि प्राचीन ग्रंथों में प्राप्त नहीं होता, उनके कारणों पर विचार करने पर भी कई उत्तर प्रतिभासित होते हैं। इस प्रकार के अनेक तथ्यों का जी. बूहलर अपने पुस्तक 'सैक्रेड बुक्स ऑव ईस्ट सीरीज', संख्या-२५ एवं पाण्डुरंग वामन काणे ने हिस्ट्री ऑव धर्मशास्त्र में मनु प्रकरण में इसके अलावा ऐसे अनेक विद्वानों ने पर्याप्त विवेचन किया है। अन्ततः निष्कर्ष जो निकलता है तर्कसंगत प्रतीत होता है क्योंकि मनु के नाम से धर्मशास्त्रीय विषय परक वाक्य समाज में प्रचलन में थे, जिनका उल्लेख महाभारत आदि ग्रंथों में भी है तथा जिन वचनों का आधार बनाकर वर्त्तमान मनुसंहिता बनाई गई, साथ ही प्रसिद्धि के लिये भृगु नामक प्राचीन ऋषि का नाम उसके साथ जोड़ दिया गया। यह हमें भूलना नहीं चाहिए कि मनु से पहले भी धर्मशास्त्रकार थे, यह मनु के 'एके' आदि शब्दों से ही ज्ञात होता है। कौटिल्य ने मनुमतानुयायियों के लिए **मानवाः** शब्द का उल्लेख किया है।

जहाँ तक काल अर्थात् समय सीमा की बात है तो पाश्चात्य विद्वानों के मत यहाँ उल्लेख कर सकते हैं। पाश्चात्य विद्वानों के अनुसार मनु परम्परा की प्राचीनता

होने पर भी वर्त्तमान मनुस्मृति ईसा पूर्व चौथी शताब्दी से पुरानी नहीं हो सकती। यह बात अलग है कि इसमें प्राचीनतर काल के अनेक वचन संगृहित हुए है जिसकी जानकारी यवन, शक, कांबोज, चीन आदि जातियों के निर्देश से होती है। यह भी निश्चित है कि स्मृति का वर्त्तमान रूप द्वितीय शती ईसा पूर्व तक दृढ़ हो गया था और इस काल के बाद इसमें किसी भी प्रकार का कोई संस्कार नहीं किया गया।

मनुस्मृति में बारह अध्याय तथा दो हजार पाँच सौ श्लोक है, जिनमें सृष्टि की उत्पत्ति, संस्कार, नित्य और नैमित्तिक कर्म, आश्रमधर्म, वर्णधर्म, राजधर्म व प्रायश्चित आदि जैसे महत्त्वपूर्ण विषयों का विषद वर्णन किया गया है।

इतनी प्रसिद्धि पाने के बावजूद इसपे कई तरह के आरोप लगाये गये हैं, जिसमें सबसे गम्भीर आरोप लगाया गया कि मनुस्मृति नारी विरोधी था तथा नारी का अवमानना की गई है। इसके अलावा इसमें शुद्रों को भी अपमानित किया गया है का आरोप है।

जहाँ यह कहा गया है कि 'जिस समाज या परिवार में स्त्रियों का आदर-सम्मान होता है, वहाँ देवता अर्थात् दिव्यगुण और सुख-समृद्धि निवास करते हैं और जहाँ इनका आदर-सम्मान नहीं होता, वहाँ अनादर करने वालों के सभी काम निष्फल हो जाते हैं भले ही वे कितना ही श्रेष्ठ कर्म कर लें, उन्हें अत्यन्त दुःखों का सामना करना पड़ता है।' इतना सम्मान प्रदान करने के बावजूद वस्तुस्थिति यह रही है कि पारंपरिक समाज से लेकर उत्तर-आधुनिक समाज में, अपने कर्मक्षेत्र से लेकर गृहस्थ जीवन आदि

सभी क्षेत्रों में नारी आज भी दलित, प्रताड़ित, शोषित वर्ग का बड़ा हिस्सा ही रही है। और स्त्री को उसका हिस्सा बनाने में मनुस्मृति का बहुत बड़ा योगदान रहा है। फ्रेंच भाषा की स्त्रीवादी लेखिका सिमोन-द-बोउवार के शब्दों में कह सकते हैं कि - 'स्त्री पैदा नहीं होती, बल्कि उसे बना दिया जाता है।'१०

संदर्भ ग्रंथ -

१. वर्मा शास्त्री, डॉ.रामचन्द्र, मनुस्मृति (भारतीय आचार संहिता का विश्वकोष), टीकाकार-/प्रकाशक- विद्याविहार, नई दिल्ली।

२. क. विकिपीडिया : एक मुक्त ज्ञानकोष

ख. agniveer.com

ग. bharatdiscovery.org/India/मनुस्मृति

ISSN : 2349-8943

Eternal values enshrined in the Manusmriti : A brief note

Dr. Mandakini Mahanta
Assistant teacher
Pandit Gopinath Bordoloi High School
Raha, Nagaon, Assam

Manu is the first propounder of Dharma in India. The magnum opus composed by Manu i.e. the Manusmriti is not only acclaimed in India but also in rest of the world. Manusmriti is the most important and oldest Dharmashastra of India. It is also well known as Manava-dharma-shastra or Manusamhita. It is in the form of giving instruction by Manu to the sages. According to Hindu mythology, Manusmriti is the outcome of the sayings of Lord Brahma. Apart from the philosophers such as authors of dharmashastras ,Shankaracarya, Sabaraswamy and so on refer to this smriti with great authenticity. As tradition goes, Swayambhuva Manu has authored this smriti, not Vaivasvata Manu nor Prachanesh Manu. Manusmriti is that dharmashastra of whose authencity is world famous.

The age of Manusmriti is difficult to determine. It is assumed that the laws of Manu were known to the vedic people. The presently available Manusmriti might have been reached its final form by 200 CE. In early India, people firmly believed that it is due to God's power due to which the world is regularised in proper order. Therefore, since ancient times, the order and regularity of the Hindu society were formulated

by many scholars. In that way, we now have 18 Dharmashastras amongst which the Manusmriti is the most important one. The Manusmriti has its credit for its codified observation, experience, analysis, the study of the vedas, keeping in view the best interest of the humanity and society . Apart from dealing with many aspects of human life and society Manu sets forth some eternal values to be the basis of Dharma. He projects an ideal society and ideal human conduct as the basis of human life. In order to propagate these principles Manu incorporates many laws applicable to each individual according to their own class, duties and responsibilites. Manu has propounded the laws keeping the eye in the very eternal values that govern the human instinct.

Objective of the paper :

The present paper aims at finding out the eternal values of the Manusmriti. Though Manusmriti is primarily considered to be a work on Dharmashastra it also contains a good discourse of the eternal principles. The paper will be an attempt to deduce some of them.

In the second chapter of the Manusmriti Manu has interpreted the basis of all human actions. He firmly states that is nothing but desire at the root of all human action.[1] He bespeaks that there is not a single action of man in the world which is free from desire. Everthing a man does is the result of his desire. Manu says that all desires of human beings should be controlled. These are to be regulated by rules. And these rules are called Dharma. Desire is never extinguished by the enjoyment of desire. It increases only as fire does with ghee.[2]

Moving to conceptualize the organs of human Manu says that amongst the elevan organs of every individual the ten are ears, spin, eyes, tangue, nose, organ of generation, hands, feet and the speech.[3] The first five organs are known as jnanendriyas. And the rest are Karmendriyas. Apart from these, the 11th one is the Mind. According to the Manu, Mind

belongs to the both categories viz; the organs of the sense and the organs of the actions. In order to put the organs of the sense and actions we are to just put the mind under control. The only reason of committing guilty by a man is the uncontrolled actions of his organs of senses. In order to attain success he is to keep them under control. He attains success whose speech and conduct are pure. This is indeed very inspiratory. It should be the basis of providing education. Training of controlling the mind is the main subject matter of Man making and character building education.

Manu speaks about the causes of evil actions. Actions are originated from the mind, speech or body. They produce either good or evil result. Mind is the originator of all actions. The actions are of three kinds. They fall under ten heads.

1. Three sinful mental actions

i) coveting the property of others.
ii) thinking what is undesirable.
iii) adherence to evil doctrines.

All these give rise to four types of evil verbal actions or three types of evil bodily actions.

2. Four evil verbal actions

i) speaking untruth
ii) altacking others in strong language
iii) carring tales against another person
iv) talking ill of others

3.Three wicked bodily actions

i) talking what is not given
ii) injuring others including living beings
iii) illicit intercours

From the above classification it can be observed that in all the cases the instigation comes from the mind. Therefore, the sin first takes form as mental action then it gets expressions in bodily actions. Therefore, Manu again and again instructs to control the mind first in all proper way.

Manu refers to three dandins.[4] Tridandin is that man on whose mind he has three controls, viz;

1. Manodanda-control over his thoughts
2. Vak danda - control over his speech
3. Kaya danda - control over his body.

whoever is successful in having these controls with respect to other creature and wholly controls desire will surely attain prosperity in life. Thus, Manu has found out the root cause of all evil actions along with its solutions. Dealing on Moksha i.e. bliss is also an important one in the Manusmriti. The study of the vedas and acquiring vedic knowledge and practising them in day to day life, austerity by subjugation of sense organs, obstaining from causing injury to others and serving the Guru are the best methods of attaining eternal bliss.[5]

Manu gives superiority to actions. Knowledge of the soul is the best.[6] The performance of the act prescribed by the vedas are wide enough to cover several rules to be followed for good.[7] He who can realize that his self in other beings becomes self - luminous.[8]

Manu repeatedly gives stress on the vedas. The teachings rendered by the vedas are enough to inculcate good habits. Rules that are not based on the vedas are said to be rejected. Vedas incorporate eternal values having divine source. All the smrities, traditions, customs and all despical system of philosophy which are not based on veda are founded in darkness and, therefore, useless.[9]

According to Manu what brings happiness to human being is contentment i.e. Tripti . So, one must strive for contentment to be happy. Satisfaction is the ultimate cause of happiness. For that, one must have to control greed. An individual should avoid all means of acquiring wealth that may create obstacles in the study of the vedas.

Manu instructs five rules of Dharma.[10] One should

not indulge in violence, truthfulness, non-stealing and not acquiring any wealth through immoral or illegal methods, control of senses and clearliness of mind and body are the five rules of Dharma to be followed by all. Ahimsa i.e. non-violence is placed in the first and foremost position. Here, it should be mentioned distinctly that by the word 'Dharma' Manu refers only to all the rightful codes of human life, not the varied ways to worship God. Manu believes in deeds and actions. He also states that the values of Dharma are to be inculcated in an individual right from the childhood. If it is done it will remain throughout the life. Thus , a peaceful life is possible to be led.

Manusmriti expounds code of conduct. Sattva, Rajas and Tamas are said to be the three qualities of the self.[11] Sattva is declared to have the form of knowledge. Tamas of ignorance and Rajas of love and hatred. When man experiences in his soul a fealing of bliss, a deep calm, as it were, and a pure light, then as Manu says, he is to know that it is the quality of Sattva. He who possesses faith may receive pure learning even from a man of lower caste, the highest law even from the lowest.

Manu gives stress on the observation of Dharma. According to Manu,Dharma protects those who protect it. He who destroys Dharma gets destroyed.Therefore,Dharma should not be destroyed as a consequence thereof.[12] At this point Justice M. Rama Jois says that the principles laid down in this saying is of the utmost importance and significant. In the above very short saying the entire concept of Rule of Law is incorporated. The meaning it conveys is that an orderly society would be in existence if everyone acts according to Dharma and such an orderly society which would be an incarnation of Dharma, in turn, protects the rights of individuals.

Conclusion:

From the above discussion it can be concluded by saying that the Manusmriti is a work that imbibes the very soul of Indian norms, values and principles. Though its prime motto is to inculcate Laws of the society it, at the same time, discusses eternal values of the life and society. In order to keep the society in an orderly way the people are also to be in order. And here comes the necessity of the values, the very root of the Indian culture and civilisation. Desire of any kind is to be demolised and satisfaction for evey bite that we get ..these are the prime aspects of Manu's philosophy.○

References :

1. Manusmriti, II.4.
2. Ibid., II.94.
3. Ibid., II.89-91.
4. Ibid., II.10.
5. Ibid., XII.83.
6. Ibid., XII.85
7. Ibid., 87
8. Ibid., XII .91.
9. Ibid., XII.95
10. Ibid., X.63.
11. Ibid., XII.24.
12. Ibid., 8-15.
13. Jois, M. Rama, Ancient Indian Law, Universal Law Publishing Co., New Delhi

Bibliography :

1. Manusamhita with the commentary of Manvarthamuktavali edited by Prof. T. L. Sastri , MLBD, Delhi,1st edition, 1983
2. Jois, M.Rama, Ancient Indian Law, Universal Law Publishing Co., New Delhi
3. Bhatiya,Ved Prakash, Ethical and Spiritual values in Indian scriptures, Nation Press, Chennai, 2016
4. Aurobindo Ghosh, Foundations of Indian culture, Calcutta,1961

ISSN : 2349-8943

মনুস্মৃতি আৰু জাতি-ব্যৱস্থা

চন্দন হাজৰিকা
গৱেষক ছাত্ৰ, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়

ভাৰতবৰ্ষত বৰ্তমান সময়ত ভ্ৰষ্টাচাৰ, সন্ত্ৰাসবাদ, গোড়ামি, নিৰক্ষৰতা, নৈতিক অধঃপতনকে আদি কৰি বিভিন্ন সমস্যাই গা কৰি উঠা পৰিলক্ষিত হৈছে। কিন্তু এই সকলোবোৰ সমস্যাৰ ওপৰত সৰ্বাতোকৈ ভয়াৱহ সমস্যা হৈছে সমাজত জন্মসূত্ৰে প্ৰচলিত জাতি-ব্যৱস্থা আৰু লিঙ্গ-বৈষম্য। কাৰণ এই দুই মূলভূত সমস্যায়েই অন্য সমস্যাবোৰক গা কৰি উঠাত অৰিহণা আগবঢ়াই আহিছে। এই উভয়বিধ সমস্যাই হৈছে আমাৰ অতীত আৰু বৰ্তমানৰ সকলো বিপত্তিৰ প্ৰধান কাৰণ। ইহঁতক শিপাৰে সৈতে উভালি নেপেলালে আমাৰ সোণৰ ভাৰতৰ সপোন আধৰুৱা হৈয়ে ৰৈ যাব। এক সমৃদ্ধ আৰু শক্তিশালী সমাজ জাতি-ব্যৱস্থা আৰু লিঙ্গ-বৈষম্যৰ সৈতে গঢ়াটো অসম্ভৱ।

ধ্যাতব্য যে জাতি-ভেদ আৰু লিঙ্গভেদ কেৱল হিন্দু-সমাজৰ একাকী সমস্যা নহয়। লিঙ্গভেদ হৈছে সমগ্ৰ বিশ্বজুৰি শিপাই থকা এক প্ৰধান সমস্যা আৰু জাতি-ভেদ সমান্তৰালভাৱে সকলো ধৰ্ম আৰু সমাজক চুই যোৱা এক সমস্যা। যিহেতু হিন্দুত্ব হৈছে সৰ্বাতোকৈ প্ৰাচীন সংস্কৃতি, ইয়াৰ ওপৰতেই সমাজ-ব্যৱস্থাক ভ্ৰষ্ট কৰাৰ দোষ আৰোপ কৰা হয়। যদি এই দুই কু-প্ৰথা আমি এনেদৰেই সদায় বহন কৰি থাকোঁ, আমাৰ সমাজখন ক্ষুদ্ৰ-ক্ষুদ্ৰ ভাগত বিভক্ত হৈ গৈ থাকিব আৰু আমাৰ দেশ দুৰ্বল হৈ গৈ থাকিব।

আচৰিত কথা এই যে আজিৰ দিনতো কতিপয় বুদ্ধিজীৱী লোক এই দুই কু-প্ৰথাৰ সমৰ্থক। তেনে লোকসকলে নিজৰ মতৰ পুষ্টিৰ বাবে প্ৰাচীন শাস্ত্ৰৰ সবিশেষ জ্ঞান নোহোৱাকৈয়ে সেই শাস্ত্ৰ সমূহৰ বিভিন্ন উদ্ধৃতি আগবঢ়ায়।

ফলস্বৰূপে বৰ্তমান সমাজত উক্ত শাস্ত্ৰসমূহৰ প্ৰতি এক অনীহা ভাব প্ৰকাশ পোৱা বাৰুকৈয়ে পৰিলক্ষিত হয়। তেনে শাস্ত্ৰসমূহৰ ভিতৰত মনুৰ দ্বাৰা প্ৰণীত মনুস্মৃতি (মনুসংহিতা) হৈছে সবাতোকৈ অধিক সমালোচনাৰ সম্মুখীন হোৱা গ্ৰন্থ। নীতি আৰু ধৰ্মৰ শিক্ষা দিয়া মনুস্মৃতিক জাতি-ব্যৱস্থাৰ ঘোৰ সমৰ্থকৰ ৰূপতহে স্বীকাৰ কৰা দেখা যায়। মনুস্মৃতিত উল্লিখিত কতিপয় শ্লোকৰ আঁত ধৰি সমাজৰ এক বিশেষ বৰ্গৰ লোকে জাতি-ব্যৱস্থাৰ সমৰ্থন কৰা দেখা যায়। কিন্তু বৰ্তমান সমাজত প্ৰচলিত জাতি-ব্যৱস্থাৰ যে মনু সমৰ্থক নাছিল তাৰ সমৰ্থনত অসংখ্য শ্লোক মনুস্মৃতিৰ পাত লুটিয়াই চালেই মনুস্মৃতিৰ প্ৰতি মনত এক ভুল ধাৰণা পুহি ৰখা লোক সকলৰ চকুত পৰিব।

মহৰ্ষি মনুৱে নিজৰ গ্ৰন্থত ক'তো জাতি-ব্যৱস্থাৰ অৰ্থত 'জাতি' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা নাই। 'জাতি' শব্দটিৰ অৰ্থ হৈছে 'জন্ম'। গতিকে এইটো নিশ্চিত যে তেওঁ জন্মসূত্ৰে সমাজৰ শ্ৰেণী-বিভাজনৰ কথা ক'তো সমৰ্থন নাই কৰা। বৰঞ্চ এই প্ৰসংগত তেওঁ 'বৰ্ণ' শব্দটিৰ প্ৰয়োগ কৰাহে দেখা যায় (এতেষামেৱ ৱৰ্ণানাং শুশ্ৰূষামনসূয়য়া)।[১] 'বৰ্ণ' পদটি 'বৃঞ্' ধাতুৰ পৰা নিষ্পন্ন হৈছে যাৰ অৰ্থ হৈছে চয়ন কৰা। যি নিজৰ জীৱন-নিৰ্বাহৰ অৰ্থে যেনে ধৰণৰ জীৱিকা চয়ন কৰিব; সেই জীৱিকা অনুসৰিয়েই তেওঁৰ বৰ্ণৰ নিৰ্ধাৰণ হ'ব। এয়েই হৈছে 'বৰ্ণ' পদটিৰ তাৎপৰ্য। যদি সেই সময়ৰ সমাজত জাতি-ব্যৱস্থাৰ মহত্ত্ব থাকিলহেঁতেন, তেন্তে নিশ্চয় মনুৱে এই কথা উল্লেখ কৰিলহেঁতেন।

ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে নিজকে জন্মৰে পৰা ব্ৰাহ্মণ বা উচ্চ জাতিৰ বুলি ভবা সকলৰ বাবে তেওঁলোকৰ ওচৰত উচ্চ-জাতিত্বৰ কোনো ধৰণৰ প্ৰমাণ নাই। তেওঁলোকে কেৱল ক'ব পাৰে যে তেওঁলোকৰ পূৰ্বজ সকলে নিজকে উচ্চ-জাতিৰ স্থানত ৰাখি আহিছে। কিন্তু তেওঁলোকৰ এনে কথনৰ প্ৰামাণিকতাও বুৰঞ্জীয়েহে নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিব। সভ্যতাৰ প্ৰাৰম্ভৰে পৰাই যে তেওঁলোক উচ্চ-জাতিৰ আছিল, সেয়া তেওঁলোকে সাব্যস্ত কৰিব নোৱাৰে। এনে ক্ষেত্ৰত এইটো কোৱাটো কিমান যুগুত হ'ব যে আজি যি সকলক জন্মসূত্ৰে শূদ্ৰৰ শাৰীত ৰখা হৈছে তেওঁলোক সভ্যতাৰ আৰম্ভণিৰে পৰাই শূদ্ৰই আছিল। অথবা যি সকল লোকে আজি নিজকে উচ্চ-জাতিৰ বুলি কৈ ফটা-ঢোল কোবাই আছে তেওঁলোকো যে এসময়ত শূদ্ৰ নাছিল কোনে ক'ব পাৰিব। মনুস্মৃতিত স্পষ্টভাৱে কোৱা আছে যে নিজৰ কুল-গোত্ৰৰ দোহাই দি ভোজন কৰা বিপ্ৰই দৰাচলতে বমিহে ভক্ষণ কৰে (ন ভোজনাৰ্থং স্বে ৱিপ্ৰঃ কুলগোত্ৰে নিৱেদয়েৎ। ভোজনাৰ্থং হি শংসন্বান্যাশীত্যুচ্যতে বুধৈঃ।।)।[২] তাৎপৰ্য এয়ে যে মনুস্মৃতিৰ মতে নিজৰ কুল-গোত্ৰৰ পৰিচয় দি নিজকে উচ্চ-কুলৰ বুলি বিবেচনা কৰা আৰু সমাজত মান-সন্মানৰ অপেক্ষা কৰা জন্মসূত্ৰে ব্ৰাহ্মণ বা উচ্চজাতিৰ লোক সকল নিন্দাৰ পাত্ৰ।

মনুস্মৃতিত উল্লেখ আছে যে সাধুতাৰে ঘটা সম্পত্তি, বন্ধু, বয়স, কৰ্ম আৰু বিদ্যা এই পাঁচবিধ সন্মানৰ স্থান। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰথমৰ পৰা দ্বিতীয় আদি উত্তৰোত্তৰভাৱে বেছি সন্মানীয় (ৱিত্তং বন্ধুৰ্ৱয়ঃ কৰ্ম ৱিদ্যা ভৱতি পঞ্চমী। এতানি মান্যস্থানানি গৰিয়ো য়দ্যদুৰত্তৰম্।।)।[৩] ইয়াত ক'তো জাতি, কুল, গোত্ৰ বা বংশক সন্মানৰ মানদণ্ডৰ ৰূপত স্বীকাৰ কৰা হোৱা নাই।

মনুস্মৃতিৰ দশম অধ্যায়ত স্পষ্টভাৱে কোৱা আছে যে শূদ্ৰই ব্ৰাহ্মণত্ব আৰু ব্ৰাহ্মণে শূদ্ৰতা প্ৰাপ্ত হয়। সেইদৰে ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যৰ পৰা উৎপন্ন শূদ্ৰও ক্ষত্ৰিয়ত্ব আৰু বৈশ্যত্ব প্ৰাপ্ত হয়।[৪] (শূদ্ৰো ব্ৰাহ্মণতামেতি ব্ৰাহ্মণশ্চেতি শূদ্ৰতাম্। ক্ষত্ৰিয়াজ্জাতমেৱং তু ৱিদ্যাদ্বৈশ্যাত্তথৈৱ চ।।) এঠাইত আকৌ কোৱা হৈছে যে শৰীৰ আৰু মনৰ পৰা পৱিত্ৰ, উৎকৃষ্ট লোকৰ সান্নিধ্যত থকা, মধুৰভাষী, অহংকাৰৰহিত, নিজতকৈ উৎকৃষ্ট বৰ্ণৰ ব্ৰাহ্মণ আদিৰ শুশ্ৰূষা কৰা শূদ্ৰয়ো উৎকৃষ্ট বৰ্ণত জন্ম লাভ কৰিব পাৰে (শুচিৰুৎকৃষ্ট শুশ্ৰূষুমৃদুৰ্ৱাগনহংকৃতঃ। ব্ৰাহ্মণাদ্যাশ্ৰয়ো নিত্যমুৎকৃষ্টাং জাতিমশ্নুতে।।)।[৫] এইখিনি কথাৰ পৰা বুজিবলৈ নিশ্চয় অসুবিধা নহ'ব যে মহৰ্ষি মনুৰ মতে বৰ্ণ-নিৰ্ধাৰণ জন্মই নকৰে। বৰঞ্চ কৰ্মই হৈছে বৰ্ণ-নিৰ্ধাৰণৰ একমাত্ৰ মাপকাঠী।

উচ্চ-বৰ্ণৰ পিতৃ-মাতৃৰ সন্তানো যদি উৎকৃষ্ট কৰ্মৰ পৰা বিৰত থাকে, তেন্তে তেওঁক শূদ্ৰ বুলিয়েই গণ্য কৰা হ'ব। এই প্ৰসংগতো অনেক উদাহৰণ মনুস্মৃতিৰ পাতত দেখা পোৱা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে —

যিজনে পুৱা আৰু গধূলি সন্ধ্যা-প্ৰাৰ্থনা নকৰে তেওঁক সৎ সমাজে সকলো দ্বিজ-কৰ্মৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰিব লাগে, অৰ্থাৎ শূদ্ৰৱৎ বিবেচনা কৰিব লাগে।[৬]

এঠাইত আকৌ কোৱা হৈছে যে যেতিয়ালৈকে এগৰাকী ব্যক্তি বেদৰ শিক্ষাত দীক্ষিত নহয় তেতিয়ালৈকে তেওঁ শূদ্ৰই হৈ থাকে।[৭] ইয়াত এইটো কথা সম্পূৰ্ণ পৰিষ্কাৰ হৈ আছে যে কোনো ব্যক্তিয়েই জন্মতেই ব্ৰাহ্মণ হৈ জন্ম

নলয়। জন্মতে প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়েই শূদ্ৰ হৈয়েই জন্ম লয়।

মনুৱে কৈছে যে যি দ্বিজে অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্যই বেদ অধ্যয়ন নকৰি অন্য ক্ষেত্ৰত পৰিশ্ৰম কৰে তেওঁৰ জীৱিত অৱস্থাতেই সবংশে শূদ্ৰত্ব প্ৰাপ্তি হয়।[৮] গতিকে এই দিশৰ পৰা চাবলৈ গ'লে নগণ্য সংখ্যক লোকক বাদ দি সকলো লোকেই শূদ্ৰ। এনেক্ষেত্ৰত 'মই ব্ৰাহ্মণ, সি শূদ্ৰ' বুলি কোৱাৰ কোনো ব্যক্তিৰ অধিকাৰ নাই।

যি বিপ্ৰই অভিবাদন কৰাৰ পিছত প্ৰত্যাভিবাদন নকৰে তেওঁ শূদ্ৰৰ সমান বুলি মনুৱে মন্তব্য কৰিছে।[৯]

এই উদ্ধৰণ সমূহৰ পৰা এটা কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে যি ব্যক্তি নিজৰ দৈনন্দিন নিত্য-নৈমিত্তিক কৰ্ম সমূহৰ পৰা বিৰত থাকে, যি বেদ-অধ্যয়ন নকৰে আৰু অন্য কৰ্মত লিপ্ত হয়, যি শিষ্টাচাৰ নাজানে, তেৱেঁই হৈছে প্ৰকৃততে শূদ্ৰ।

শূদ্ৰ অশিক্ষিত হ'লেও তেনে লোকৰ পৰা বিশেষ কৌশল আৰু জ্ঞান গ্ৰহণ কৰিব লাগে। উত্তম বিদ্যা নীচৰ পৰাও গ্ৰহণ কৰিব লাগে, চাণ্ডালৰ (শূদ্ৰ) পৰাও মোক্ষ ধৰ্মৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিব লাগে আৰু নীচ কুলৰ পৰাও স্ত্ৰী-ৰত্ন গ্ৰহণ কৰিব লাগে।[১০] বিপদ কালত অব্ৰাহ্মণৰ পৰাও অধ্যয়ন কৰাৰ বিধান আছে।[১১] যি মনুৱে শূদ্ৰৰ পৰাও মোক্ষ আদিৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰাৰ বিধান দি গৈছে, সেই মহৰ্ষি মনুক শূদ্ৰ-বিৰোধী কোৱাটো কিমান উচিত হ'ব।

মনুৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট বৰ্ণ-ব্যৱস্থাই জন্মৰ পৰাই কোনো বৰ্ণৰ কথা নকয়। পিতৃ-মাতৃৰ এইটো দায়িত্ব যে বাল্যাৱস্থাতেই নিজ শিশুৰ ৰুচি আৰু প্ৰবৃত্তিৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখি সিহঁতৰ যোগ্যতাৰ চিনাক্তকৰণ কৰি তদনুৰূপ নিজ প্ৰতিভাৰ স্ফুৰণ ঘটাবৰ বাবে বালকক গুৰুৰ আশ্ৰমত থাকি শিক্ষা-গ্ৰহণৰ বাবে পঠিয়াই দিব লাগে। প্ৰত্যেক ব্ৰাহ্মণ পিতৃ-মাতৃয়েই নিজ সন্তানক ব্ৰাহ্মণেই বনাব বিচাৰে। কিন্তু তাৰ বাবে সেই সন্তানত ব্ৰাহ্মণোচিত গুণ, কৰ্ম আৰু স্বভাৱ হোৱাটোও অত্যন্ত জৰুৰী। কোনো ব্ৰাহ্মণৰ গৃহত জন্ম ল'লেই বা গুৰুৰ সান্নিধ্যত ব্ৰাহ্মণোচিত প্ৰশিক্ষণ ল'লেই উক্ত বালকজন ব্ৰাহ্মণ হৈ নপৰে যেতিয়ালৈকে তাৰ যোগ্যতা, জ্ঞান আৰু কৰ্ম ব্ৰাহ্মণোচিত নহয়। কাঠেৰে তৈয়াৰী হাতী আৰু চামৰাৰে তৈয়াৰী পহুৰ দৰে বেদ আদিৰ অধ্যয়ন নকৰা ব্ৰাহ্মণ কেৱল নামতহে ব্ৰাহ্মণ হয়।[১২] মনুৱে কৈছে যে ব্ৰাহ্মণে নিজে দুখী হৈও আন কাৰো অন্তৰত দুখ নিদিব। আনৰ লগত শত্ৰুতাৰ ভাৱ নাৰাখিব আৰু আনে কষ্ট

পোৱা কথা নক'ব। ব্ৰাহ্মণে পাৰ্থিৱ সন্মানবোৰ বিষৰ দৰে ত্যাগ কৰিব লাগে আৰু অপমানবোৰ সদায় অমৃত বুলি গ্ৰহণ কৰিব।[১৩] তাৎপৰ্য এয়ে যে ব্ৰাহ্মণৰ সন্তান হোৱাটোৱেই ব্ৰাহ্মণত্বৰ প্ৰাপ্তি নহয়। বৰঞ্চ ব্ৰাহ্মণ হৈছে এক নৈতিকতাৰ মূৰ্ত্তি, সহিষ্ণুতাৰ প্ৰতীক, ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তি বা ব্ৰহ্মত্ব-উপলব্ধিৰ চৰম সোপান। জন্মতেই কোনো ব্ৰাহ্মণ হৈ জন্ম নলয়, এয়া অন্য কোনোৱে নহয়, মহৰ্ষি মনুৱে কৈছে।

'স্বাধ্যায়েন ব্ৰতৈৰ্হোমৈস্ত্ৰৈবিদ্যেনেজ্যয়া সুতৈঃ। মহায়জ্ঞৈশ্চ য়জ্ঞৈশ্চ ব্ৰাহ্মীয়ং তনুতে তনুঃ।।' — বেদ-অধ্যয়ন, ব্ৰত, হোম, ত্ৰিবিধ দেৱ ঋষি পিতৃ তৰ্পণ, পুত্ৰোৎপাদন, ব্ৰহ্মযোগ আদি আৰু জ্যোতিষ্টোম আদি যজ্ঞৰ দ্বাৰা এই শৰীৰ (শূদ্ৰ শৰীৰ) ব্ৰাহ্মীয় অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণৰ শৰীৰ হয় (যি ব্ৰহ্মপ্ৰাপ্তিৰ যোগ্য (নিকটতম) হয়)।[১৪]

মনুৰ মতে মানুহৰ বাস্তৱিক জন্ম বিদ্যা-প্ৰাপ্তিৰ পিছতহে হয়। জন্মতে প্ৰত্যেক মানুহেই যে মনুৰ মতে শূদ্ৰ সেয়া পূৰ্বেই কৈ অহা হৈছে। মনুৰ বৰ্ণ-ব্যৱস্থা সম্পূৰ্ণৰূপে গুণ আৰু কৰ্মৰ ওপৰতে প্ৰতিষ্ঠিত। ২.১৪৭-১৪৮ ত মনুৱে কৈছে যে পৰস্পৰ কামবশ হৈ মাতা-পিতাই যি শৰীৰ মাতৃৰ গৰ্ভৰ পৰা জন্ম দিয়ে, সেই প্ৰাণীৰ জন্ম পশু আদিৰ দৰে সাধাৰণ হয়। বেদজ্ঞ আচাৰ্যই সাৱিত্ৰীৰ দ্বাৰা যি পুনৰ্জন্ম দিয়ে, সেই জন্মই প্ৰকৃত জন্ম আৰু অজৰ-অমৰ হয়।[১৫] গতিকে জন্মতে ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আদি হোৱাটো দূৰৰ কথা, সু-শিক্ষা লাভ নকৰালৈকে মানুহ মানুহেই হ'ব নোৱাৰে।

দশম অধ্যায়ত মনুৱে কৈছে যে উপনয়ন আদিৰ দ্বাৰা দ্বিতীয় জন্ম লৈ বিদ্যা গ্ৰহণ কৰা ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয় আৰু বৈশ্য এই তিনি বৰ্ণক দ্বিজ বুলি কোৱা হয়। বিদ্যা গ্ৰহণ নকৰা চতুৰ্থ জাতিটো হৈছে শূদ্ৰ। ইহঁতৰ বাহিৰে পঞ্চম কোনো জাতি নাই।[১৬] এই যে পঞ্চম জাতি কোনো নথকাৰ কথা কোৱা হৈছে আৰু ব্ৰাহ্মণ আদি তিনিও বৰ্ণক 'দ্বিজ' বুলি কৈ এটা বৰ্গত ৰখা হৈছে ইয়াৰ তাৎপৰ্য এয়ে যে শিক্ষাই হৈছে এই বৰ্গীকৰণৰ মূল। যি শিক্ষাৰ দ্বাৰা দ্বিতীয় জন্ম লাভ কৰিলে সিয়েই দ্বিজ বা শিক্ষিত আৰু যি বিদ্যা আহৰণ কৰিব নোৱাৰিলে সিয়েই হ'ল শূদ্ৰ বা অশিক্ষিত লাগিলে সি ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰতেই জন্ম নলওক কিয়। এইদৰে শিক্ষিত আৰু অশিক্ষিত এই দুইটাই হৈছে সমাজৰ দুটা প্ৰধান বৰ্গ।

কোনো ব্যক্তিৰ জন্ম যদি আৰ্থিকভাৱে বা অন্যভাৱে পিছপৰা কুলত

হয়, তেনে ব্যক্তি যাতে নিজৰ জন্ম-কুলৰ বাবেই পিছ পৰি থাকিব লগা নহয় তাৰ বাবেও মনুৱে নিয়ম নিৰ্ধাৰণ কৰি দিছে। অঙ্গহীন, বেছি অঙ্গযুক্ত, অশিক্ষিত, কুৰূপ, বৃদ্ধ, দৰিদ্ৰ আৰু হীন জাতিৰ মানুহক আদৰ আৰু অধিকাৰৰ পৰা বঞ্চিত কৰিব নালাগে বুলি মনুৱে কৈছে।[১৭]

শূদ্ৰৰ প্ৰতি থকা মনুৰ আদৰৰ অনেক উদাহৰণ পোৱা যায়। তৃতীয় অধ্যায়ত উল্লেখ আছে যে প্ৰথমে ব্ৰাহ্মণক আৰু আন আন অতিথি আৰু ভৃত্য (শূদ্ৰ) সকলক খুওৱাৰ পিছত যি অৱশিষ্ট থাকে, তাক দম্পতিয়ে খাব।[১৮] আকৌ কৈছে যে যদি বৈশ্য বা শূদ্ৰ অতিথিৰূপে ব্ৰাহ্মণৰ ঘৰলৈ আহে তেতিয়া তেওঁলোকক দয়া-ধৰ্মপূৰ্বক ভোজন কৰাব।[১৯] ২.১৩৭ ত কৈছে যে ধন, বন্ধু, আয়ু, কৰ্ম আৰু বিদ্যাৰ লগতে নব্বৈ বছৰৰ বেছি বয়সীয়া শূদ্ৰও সমানে সন্মানীয় হয়।[২০]

এইখিনিতে বিশেষ মন কৰিবলগীয়া কথা যে বেদৰ বাহিৰে কোনো প্ৰাচীন সংস্কৃত গ্ৰন্থই প্ৰক্ষেপৰ (যি মূল লেখকৰ লিখন নহয়) পৰা হাতসৰা নাই। বেদ হৈছে ঈশ্বৰীয় জ্ঞান আৰু সকলোবোৰ বিদ্যা ইয়াৰ পৰাই বহিৰ্ভূত। চাৰিও বেদক আধাৰ ৰূপত স্বীকাৰ কৰি ঋষি সকলে অন্য গ্ৰন্থ সমূহৰ প্ৰণয়ন কৰে। বেদৰ প্ৰামাণ্য অন্য সকলো গ্ৰন্থতকৈ অধিক। সেয়ে অন্য সকলো স্মৃতি, ব্ৰাহ্মণ-গ্ৰন্থ, মহাভাৰত, ৰামায়ণ, গীতা, উপনিষদ্, দৰ্শনশাস্ত্ৰ আদিৰ প্ৰামাণিকতা বেদৰ ওপৰতেই আধাৰিত। এই গ্ৰন্থ সমূহ যিমান দূৰলৈ বেদৰ অনুকূল সিমানলৈকেই সি মান্য, অন্যথা স্বীকাৰ্য নহ'ব।

মনুৱেও বেদকেই সকলো ধৰ্মৰ মূল বুলি কৈছে। 'যিবোৰ কৰ্তব্য, যাৰ যি কৰ্তব্যৰ কথা মনুৱে কৈছে সেই সকলোবোৰ বেদত কোৱা আছে, কাৰণ বেদ সমস্ত জ্ঞানেৰে পৰিপূৰ্ণ। সকলো শাস্ত্ৰ জ্ঞানচক্ষুৰে নিৰীক্ষণ কৰি বিদ্বান লোকে বেদক প্ৰমাণ হিচাপে ধৰি নিজ ধৰ্মত প্ৰবৃত্ত হ'ব লাগে।[২১]এইখিনি কথাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ পৰে যে মূল মনুস্মৃতি সম্পূৰ্ণ বেদানুকূল আৰু ইয়াত বেদবিৰোধী যিমানবোৰ প্ৰসংগৰ অৱতাৰণা হৈছে সেই সকলোবোৰক প্ৰক্ষিপ্ত বুলিয়েই মানিব লাগিব।

বেদত ঈশ্বৰে কৈছে যে মোৰ জ্ঞান সকলোৰে বাবে সমান, সি লাগিলে পুৰুষ হওক বা নাৰী, ব্ৰাহ্মণ হওক বা শূদ্ৰ, সকলোৰে বেদ পঢ়াৰ আৰু যজ্ঞ কৰাৰ অধিকাৰ আছে।[২২] মনুস্মৃতিয়েও এই কথাই কয়। মনুৱে শূদ্ৰক উপনয়নৰ

পৰা বঞ্চিত কৰা নাই। বৰঞ্চ শিক্ষাৰ প্ৰতি বিমুখ সকলক শূদ্ৰ আখ্যা দিছে।

সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হ'ল যে যি মনুস্মৃতিত জন্মসূত্ৰে জাতি-ব্যৱস্থাৰ বিৰোধী অনেক শ্লোক পোৱা যায় সেই একেখন মনুস্মৃতিতে জাতি-ব্যৱস্থাৰ সমৰ্থনতো ইমানবোৰ শ্লোক কেনেকৈ? দৰাচলতে ই এক অত্যন্ত স্পৰ্শকাতৰ আৰু গহন গৱেষণাৰ বিষয়। থোৰতে ক'বলৈ গ'লে, বৰ্তমানে উপলব্ধ মনুস্মৃতিৰ পাঠ বাৰুকৈয়ে ভ্ৰষ্ট। ইয়াৰ আধাতকৈও শ্লোক প্ৰক্ষিপ্ত বুলি ইতিমধ্যে গৱেষক ডঃ সুৰেন্দ্ৰ কুমাৰে মনুস্মৃতিৰ প্ৰত্যেকটো শ্লোকৰ ভিন্ন-ভিন্ন ৰীতিৰে পৰীক্ষণ কৰি দেখুৱাইছে। মেকড'নেল, কীথ আদি অনেক পাশ্চাত্য বিদ্বানেও মনুস্মৃতিত অনেক প্ৰক্ষিপ্ত শ্লোক থকাৰ কথা কয়।

ওপৰৰ সংক্ষিপ্ত আলোচনাৰ পৰা এই নিষ্কৰ্ষতেই উপনীত হ'ব পাৰি যে মহৰ্ষি মনু কোনো প্ৰকাৰেই জন্মগত জাতি-ব্যৱস্থাৰ পৃষ্ঠপোষক নাছিল। গুণ-কৰ্ম-স্বভাৱৰ ওপৰতেই আধাৰিত মনুৰ বৰ্ণ-ব্যৱস্থা (জাতি-ব্যৱস্থা শব্দটো কোৱাটোৱেই ভুল হ'ব)। নিজৰ সুবিধা আদায়ৰ বাবে সমাজক বিপথে পৰিচালিত কৰা এক শ্ৰেণীৰ লোকেই দৰাচলতে আজিৰ জাতি-ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলনৰ মূল গুৰি-ধৰোঁতা। ইয়াত মনুৰ দৰে এগৰাকী মহৰ্ষিক সমালোচনা কৰাৰ কোনো ধৰণৰ যুক্তিযুক্ততা নাই।

প্ৰসঙ্গপঞ্জী ঃ

১. ১.৯১, মনুস্মৃতি
২. ৩.১০৯, ঐ
৩. ২.১৩৬, ঐ
৪. ১০.৬৫, ঐ
৫. ৯.৩৩৫, ঐ
৬. ২.১০৩, ঐ
৭. ২.১৭২, ঐ
৮. ২.১৬৮, ঐ
৯. ২.১২৬, ঐ
১০. ২.২৩৮, ঐ
১১. ২.২৪১, ঐ
১২. ২.১৫৭, ঐ
১৩. ২.১৬১-১৬২, ঐ

১৪. ২.২৮, ঐ
১৫. ২.১৪৭-১৪৮, ঐ
১৬. ১০.৪, ঐ
১৭. ৪.১৪১, ঐ
১৮. ৩.১১৬, ঐ
১৯. ৩.১১২, ঐ
২০. ২.১৩৭, ঐ
২১. ২.৭-৮, ঐ
২২. ঋগ্বেদ ১০.৫৩.৪, যজুর্বেদ ২৬.১

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ ঃ

১. মনু-সংহিতা, অসমীয়া অনুবাদ, ডাঃ প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ বৰুৱা, কৌস্তুভ প্ৰকাশন, ডিব্ৰুগড়, ২০০৩
২. ঋগ্বেদ-সংহিতা, নাগ পাব্লিকেশ্যনছ্, দিল্লী, ১৯৯৪
৩. যজুর্বেদ-সংহিতা, নাগ পাব্লিকেশ্যনছ্, দিল্লী, ১৯৯৪

ISSN : 2349-8943

মনুসংহিতাত নাৰীৰ স্থান

পিংকী চাংমাই
স্নাতকোত্তৰ তৃতীয় বাৰ্ষিক, সংস্কৃত বিভাগ
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়।

মনুষ্যজাতিৰ প্ৰথম পুৰুষ ভগৱান মনুৱে মনুসংহিতা ৰচনা কৰা বুলি জনা যায়। প্ৰায় পঞ্চাশখন স্মৃতিগ্ৰন্থৰ ভিতৰত মনুসংহিতা এখন প্ৰধান স্মৃতিগ্ৰন্থ। বাৰটা অধ্যায়ত বিভক্ত এই স্মৃতিগ্ৰন্থখন আচাৰ, ব্যৱহাৰ আৰু প্ৰায়শ্চিত্ত আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত আধাৰিত। গ্ৰন্থখনৰ মুঠ শ্লোকৰ সংখ্যা ২৬৯০টা।

মনুসংহিতাত নাৰীৰ স্থান এই বিষয়ৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে বিভিন্ন মত দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থত নাৰীক হেয়জ্ঞান কৰা হৈছে বুলি মুখে মুখে চলি আহিছে। বহুতেই আকৌ এই গ্ৰন্থই নাৰীক মুঠেও হেয়জ্ঞান কৰা নাই বুলি দাবী কৰে। সমাজত কেনে ধৰণৰ নাৰী অসৎ হিচাপে গণ্য কৰা হয় সেয়া দেখুৱাই দিয়াৰ লগতে নাৰীৰ সন্মানৰ দিশলৈকো সমানে চকু দিছে। পিতৃয়ে কন্যাক, স্বামীয়ে পত্নীক আৰু পুত্ৰই মাতৃক অৱমাননা কৰাটো চৰম অপৰাধ বুলিহে মনুসংহিতাত কোৱা হৈছে। যি ঠাইত নাৰীক অৱমাননা কৰা হয়, সেই ঠাই বা সমাজক অধম বুলি কোৱাৰ বিপৰীতে নাৰীক সন্মান কৰা ঠাই বা সমাজক উত্তম ৰূপেহে দেখুৱাইছে। আনকি পুত্ৰ আৰু কন্যা পিতা-মাতাৰ সমান আত্মা স্বৰূপ বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। মনুসংহিতাত গৃহিণীকেই প্ৰকৃত ঘৰ বুলিও মতপোষণ কৰিছে— 'ন গৃহং গৃহমিত্যাহুঃ গৃহিণী গৃহমুচ্যতে।'[১] নাৰীক কৰা সন্মানৰ জ্বলন্ত উদাহৰণ মনুসংহিতাৰ এই শ্লোকটি —

যত্ৰ নাৰ্যস্তু পূজ্যন্তে ৰমন্তে তত্ৰ দেৱতাঃ।
যত্ৰৈতাস্তু ন পূজ্যন্তে সৰ্বাস্তত্ৰাফলাঃ ক্ৰিয়াঃ।।[২]

অৰ্থাৎ যি কুলত নাৰীক পূজা বা সন্মান কৰা হয়, দেৱতাসকল সেই কুলৰ প্ৰতি

প্ৰসন্ন হয়। কিন্তু য'ত নাৰীক অপমান কৰা হয়, তাত যজ্ঞাদি সকলো কৰ্ম নিস্ফল হয়। ইয়াৰ পৰা আমি বুজিব পাৰোঁ যে মনুৱে শ্ৰেষ্ঠ আসন নাৰীকেই দিছে। নিজৰ ভগ্নী, পেহী, মাহী সকলো মাতৃতুল্য। তেওঁলোকক মাতৃৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে যদিও মাতৃ যে সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ সেই কথা মনুসংহিতাই স্পষ্ট ভাৱে প্ৰকাশ কৰিছে—

পিতুৰ্ভগিন্যাং মাতুশ্চ জ্যায়স্যাং চ স্বসৰ্য়পি।
মাতৃৱদ্‌বৃত্তিমাতিষ্ঠেন্মাতা তাভ্যো গৰিয়সী।।[৩]

এগৰাকী কন্যা বিয়া হৈ যেতিয়া এটা নতুন কুললৈ যায়, সেই কুলত ন বোৱাৰী গৰাকীক কোনোধৰণৰ কষ্ট নোপোৱাকৈ আনন্দেৰে ৰাখিব পৰাটো গৌৰৱৰ কথা। কাৰণ তেনেকৈ ৰাখিলে সেই কুলটোৰ শ্ৰীবৃদ্ধি হয়। বৰ্তমান সময়তো মনুৰ এই কথাৰ গুৰুত্ব ভালকৈয়ে প্ৰতিফলিত হৈছে। ন-বোৱাৰী এগৰাকীক গালি-শপনি পৰা, অসন্মান কৰা, ক্লেশত ভোগাই কষ্ট দিয়া, আদি কামে সেই ঘৰখনৰ বা কুলৰ অপযশ মাতি আনে।এগৰাকী বোৱাৰীয়ে এখন ঘৰত আদৰ-সন্মান, মৰম, অধিকাৰ সকলো পাব লাগে। নাৰীৰ মৰ্যাদাৰ প্ৰতি পুৰুষক সচেতন কৰিবৰ বাবে আৰু নাৰীক ৰক্ষণা-বেক্ষণ দিয়াটো যে পুৰুষৰ কৰ্তব্য এই কথা বুজাবৰ বাবেই এই সংহিতাত কৈছে যে স্ত্ৰী সদায় বাল্যকালত পিতাৰ, যৌৱনত পতিৰ আৰু বৃদ্ধাৱস্থাত পুত্ৰত অধীন—

ৱাল্যে পিতৃৰ্ৱশে তিষ্ঠেৎ পাণিগ্ৰাহস্য যৌৱনে।
পুত্ৰাণাং ভৰ্তৰি প্ৰেতে ন ভজেৎ স্ত্ৰী স্বতন্ত্ৰতাম্।।[৪]

আনহাতে নাৰীকো তেওঁৰ কৰ্তব্যৰ কথা সোঁৱৰাই দিছে এই গ্ৰন্থই। ইয়াত কৈছে যে দেৱতাৰ দৰে পতিক সেৱা কৰাটো নাৰীৰ মহৎ ধৰ্ম। ইয়াৰ সমান আৰু কোনো যজ্ঞ নাই, কোনো ব্ৰতো নাই।

নাস্তি স্ত্ৰীণাং পৃথক্ যজ্ঞো ন ব্ৰতং নাপ্যুপোষণম্।
পতিং শুশ্ৰূষতে য়েন তেন স্বৰ্গ মহীয়তে।।[৫]

স্ত্ৰীৰ ধৰ্মৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ মনুসংহিতাত এনে কিছুমান শ্লোকৰ অৱতাৰণা কৰিছে যে তাৰ পৰা সাধাৰণ দৃষ্টিত মনুৱে নাৰীক দমন কৰা যেন ধাৰণা হয়। তেনে এটি শ্লোকৰ উদাহৰণ হ'ল—

কামং তু ক্ষপয়েদ্দেহং পুষ্পমূলৈৰ্ফলে শুভৈঃ।
নতু নামাপি গৃহ্নীয়াৎ পত্যো প্ৰেতে পৰস্য তু।।[৬]

আসীতা মৰণাৎ ক্ষান্তা নিয়ন্তা ব্ৰহ্মচাৰিণী।
য়ো ধৰ্ম এক পত্নীনাং কাংক্ষন্তি তমনুত্তমম্।।[৭]

পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাছত যদি পতিয়ে কোনো ব্ৰত পালন কৰিব নোৱাৰে তেনে নাৰীয়ে এনে ব্ৰতৰ সন্মুখীন হোৱাটো বহুতৰ বাবেই বিশেষকৈ সাম্প্ৰতিক কালত সমৰ্থন যোগ্য নহয়। স্বামীৰ মৃত্যুৰ পাছত স্ত্ৰীয়ে যিদৰে ব্ৰহ্মচৰ্যত ব্ৰতী থাকে, তেনেদৰে পুৰুষো যদি পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাছত তেনে ব্ৰতত ব্ৰতী থাকে, তেনেহ'লে মনুসংহিতাই নাৰীক দমন কৰি ৰখা কথাষাৰৰ ইমান ব্যাপক প্ৰচাৰ নহ'লহেঁতেন। কিন্তু মনুসংহিতাত পত্নীৰ মৃত্যু হ'লে অন্তিম কাৰ্য সমাধা কৰি পুৰুষে দ্বিতীয় বাৰৰ বাবে পাণিগ্ৰহণ কৰিব পাৰে বুলি উল্লেখ কৰিছে।

ভাৰ্যায়ৈ পূৰ্বমাৰিণ্যৈ দত্বাগ্নীনন্ত্য কৰ্মণি।
পুনৰ্দাৰ ক্ৰিয়াং কুৰ্যাৎ পুনৰাধান সেৱ চ।।[৮]

সাম্প্ৰতিক কালত নাৰীশিক্ষাৰ ব্যাপকতা, স্ত্ৰী-পুৰুষৰ সমানাধিকাৰ তথা নাৰীৰ স্বাধীনতাৰ বাবে বিশ্বই মাত মতাৰ সময়ত মনুসংহিতাৰ এনে নীতিসমূহ যুক্তি-যুক্ত বুলি গ্ৰহণ কৰাত নিশ্চয় অসুবিধা হয়। কিন্তু নাৰীক অত্যাচাৰ কৰা পুৰুষৰ ক্ষেত্ৰত মনুসংহিতাই নিৰ্দ্ধাৰিণ কৰি দিয়া শাস্তি সমূহ মন কৰিলে বুজি পোৱা যায় যে মনুৱে স্ত্ৰীৰ সন্মানৰ দিশৰ ক্ষেত্ৰতো সমানেই গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। পৰপুৰুষৰ লগত সম্পৰ্ক কৰা এগৰাকী নাৰী যিদৰে নিন্দিত হয় তেনেদৰে পৰস্ত্ৰীৰ লগত সম্পৰ্ক কৰা পুৰুষো সমানে নিন্দিত হোৱাৰ যোগ্য। উল্লেখযোগ্য যে পৰস্ত্ৰীক সম্ভোগ কৰা লোকক ৰজাই নাক-কাণ কাটি শাস্তি দি দেশৰ পৰা বাহিৰ কৰি দিয়াৰ কথা এই সংহিতাৰ অষ্টম অধ্যায়ত উল্লেখ আছে। তদুপৰি চাৰিওটা বৰ্ণৰ লোকেই সদায় সকলো বস্তুতকৈ স্ত্ৰীক প্ৰধানভাৱে ৰক্ষা কৰিব লাগে বুলিও এই গ্ৰন্থই মত প্ৰকাশ কৰিছে।

চতুৰ্ণামপি বৰ্ণানাং দাৰা ৰক্ষতমাঃ সদা।।[৯]

কোনো কন্যাক বলাৎকাৰ কৰিলে সেই লোকক মৃত্যুদণ্ড দিয়াৰ কথাও প্ৰকাশ কৰিছে মনুৱে।

য়োऽকামাং দূষয়েৎ কন্যাং স সদ্যো ৱধমৰ্হতি।
সকামাং দূষয়ংস্তুল্যো ন বধং প্ৰাপ্নুয়ান্নৰঃ।।[১০]

মনুসংহিতাৰ অষ্টম অধ্যায়ত শাস্তি বিধান বিষয়ত পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীয়ে কৰা দোষৰ শাস্তি কেনেধৰণৰ হ'ব তাৰ বৰ্ণনা কৰা আছে। পৰস্ত্ৰী বা পৰপুৰুষৰ

লগত সম্পৰ্ক কৰিলে তাৰ শাস্তি অতি ভয়ঙ্কৰ। জোৰ-জুলুম কৰি কন্যাৰ যোনিত আঙুলীৰে ভ্ৰষ্ট কৰা জনক শীঘ্ৰে দুটা আঙুলি কাটি আৰু দশ পণ জৰিমনা ভৰাব লগাৰ কথা উল্লেখ আছে। যদি কোনো কন্যাই বেলেগ কন্যাক কৰে তেন্তে দোষী কন্যাই ৰজাক দুশ পণ দণ্ড, ভ্ৰষ্ট হোৱা কন্যাৰ পিতৃক চাৰিশ পণ জৰিমনা ভৰিব লাগিব। তদুপৰি দোষী কন্যাক ৰজাই বেতৰ আঘাতেৰে শাস্তি দিয়াৰ কথাও ইয়াত পোৱা যায়। আকৌ, কোনো তিৰোতাই যদি কন্যাৰ লগত এনে কৰে তেতিয়া তেনে তিৰোতাৰ মূৰৰ চুলি খুৰাই, দুটা আঙুলি কাটি, গাধৰ পিঠিত তুলি, ৰাস্তাত শাস্তি দিয়াৰ কথাও উল্লেখ আছে। যি তিৰোতাই নিজৰ ৰূপ, গুণ আৰু পিতৃৰ ধন-সম্পত্তিৰ বাবে অহংকাৰ কৰি নিজৰ পতিক এৰি পৰপুৰুষৰ সঙ্গ লয়, সেই তিৰোতাক সমাজৰ মাজত কুকুৰৰ দ্বাৰা কামোৰাব। ঠিক তেনেদৰে পৰস্ত্ৰীগামী পুৰুষক গৰম লোহাৰ শয্যাত শুৱাই খৰি দি জ্বলাই দিয়াৰ দৰে ভয়ঙ্কৰ শাস্তিৰ উল্লেখো এই গ্ৰন্থত পোৱা যায়।

নাৰী যিহেতু বাল্যাৱস্থাত পিতৃ, যৌৱনাৱস্থাত পতি আৰু বৃদ্ধাৱস্থাত পুত্ৰৰ অধীন বুলি কোৱা হৈছে গতিকে যথা সময়ত বিয়া নিদিলে পিতা, যৌৱনত সংগ নিদিলে পতি আৰু পতিৰ মৃত্যুৰ পাছত ৰক্ষা নকৰিলে পুত্ৰ নিন্দনীয় হয়। এই নিয়মে পিতা, পতি আৰু পুত্ৰক দায়িত্বৰ বিষয়ে সাঁকিয়াই দিছে এই শাস্ত্ৰই। নাৰীক সকলোফালৰ পৰাই ৰক্ষা কৰিব লাগে। সেয়ে নহ'লে পিতৃকুল আৰু স্বামীকুল উভয়েই কলঙ্কিত হ'ব পাৰে।

সূক্ষ্মেভ্যোঽতি প্ৰসঙ্গেভ্যঃ স্ত্ৰিয়ো ৰক্ষা বিশেষতঃ।
দ্বয়োৰ্হি কুলয়োঃ শোকমাৱহেয়ুৰৰক্ষিতাঃ।।[১১]

সেয়ে শাৰীৰিকভাৱে দুৰ্বল আৰু বেমাৰী স্বামীয়েও স্ত্ৰীক ৰক্ষা কৰিব লাগে। প্ৰকৃততে স্ত্ৰীক ৰক্ষা কৰা পুৰুষৰ বাবে উত্তম ধৰ্ম। স্ত্ৰীৰ ৰক্ষাত যত্নশীলজনে সন্তান, চৰিত্ৰ, কুল, আত্মা আৰু ধৰ্মকো ৰক্ষা কৰিব পাৰে। পত্নীৰ গৰ্ভত বীৰ্যৰূপে পতিয়ে প্ৰৱেশ কৰি সন্তানৰূপে জন্ম লয় বাবেই পত্নীক জায়া বোলা হয়।

পতিৰ্ভাৰ্যাং সংপ্ৰৱিশ্য গৰ্ভো ভূত্বেহ জায়তে।
জায়ায়াস্তদ্ধি জায়াত্বং য়দস্যাং জায়াতে পুনঃ।।[১২]

কিন্তু স্ত্ৰীক বন্ধ্যা বুলি ঘৰৰ চাৰিবেৰ আৰু সম্বন্ধীয় লোকৰ আবেষ্টনীত বন্দী কৰি থ'লে প্ৰকৃত ৰক্ষণ নহয়। নাৰীসকলে নিজেও নিজক ৰক্ষা কৰিব লাগে।

নিজকে ৰক্ষা কৰি থকা সকলেহে প্ৰকৃততে সুৰক্ষিত হৈ থাকে।

মনুসংহিতাত পৰপত্নী বা সম্বন্ধ নথকা তিৰোতাক 'ভৱতী সুভগে' অথবা ভগিনী বুলি সম্বোধন কৰাৰ কথা উল্লেখ আছে। মাহী, মামী, শাহু, পেহী আদিক গুৰুপত্নীৰ দৰে সন্মান কৰিব লাগে। বৌ, খুৰী, শাহু আদিক ভৰি চুই সম্ভাষণ কৰাৰ কথাও এই গ্ৰন্থত কোৱা হৈছে।

মাতৃস্বাসা মাতুলানী শ্বশ্ৰূৰথ পিতৃস্বসা।
সংপূজ্যা গুৰুপত্নীৱলমান্তা গুৰুভাৰ্যয়া।।[১৩]
ভ্ৰাতুৰ্ভাৰ্যোপসংগ্ৰাহ্যা সৰ্বৰ্ণাঽন্যঽন্য পি।
ৱিপ্ৰোষ্য তুপসংগ্ৰাহ্যা জ্ঞাতি সম্বন্ধি য়োষিতঃ।।[১৪]

এনেধৰণৰ শ্লোকৰ পৰা আমি বুজোঁ যে নাৰীক শাসনত ৰাখিবলৈ যেনেদৰে কেতবোৰ নীতি-নিয়মৰ উদ্ধৃতি আছে তেনেদৰে মনুসংহিতাত নাৰীক সন্মান কৰা তথা নাৰীক শ্ৰেষ্ঠ স্থানত ৰখাৰো কেতবোৰ নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিয়া আছে। 'ন অৰিঃ ইতি নাৰীঃ' — অৰ্থাৎ নাৰী কাৰো শত্ৰু হ'ব নোৱাৰে। স্ত্ৰী শব্দৰো যদি বৰ্ণ বিশ্লেষণ কৰোঁ তেতিয়া 'স্+ত্+ৰ্+ঈ' এই বৰ্ণ কেইটা পাওঁ আৰু ইয়াৰ অৰ্থ এনেদৰে দিব পাৰি যে যাৰ ভিতৰত সত্ত্ব, ৰজঃ আৰু তমঃ গুণৰ সমাহাৰ বৰ্তি থাকে তেঁৱেই স্ত্ৰী। এই আলোচনাৰ পৰা মনুসংহিতাত নাৰীক যে সদায় এক সন্মানীয় স্থানত হে ৰখাৰ প্ৰচেষ্টা কৰিছিল সেই কথা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।○

প্ৰসঙ্গ পঞ্জী ঃ

(১) [illegible], মহাভাৰত, শান্তিপৰ্ব
(২) তথা, ৩-৫৬
(৩) তথা, ২-১৩৩
(৪) তথা, ৫-১৪৮
(৫) তথা, ৫-১৫৫
(৬) তথা,৫-১৫৭
(৭) তথা,৫-১৫৮
(৮) তথা,৫-১৬৮
(৯) তথা, ৮-৩৫৯
(১০) তথা, ৮-৩৬৪

(১১) তথা, ৯-৫
(১২) তথা, ৯-৮
(১৩) তথা, ২-১৩১
(১৪) তথা, ২-১৩২

প্ৰসঙ্গ-গ্ৰন্থ ঃ

(১) শাস্ত্ৰী, জগদীশলাল,মনুস্মৃতি, মতিলাল বেনাৰসীদাস, তৃতীয় সংস্কৰণ, ১৯৯৬
(২) বৰুৱা, ডাঃ প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ, মনুসংহিতা, কৌস্তুভ প্ৰকাশন, ডিব্ৰুগড়, প্ৰথম প্ৰকাশ, ২০০৩
(৩) শৰ্মা, কিৰণ, মনুসংহিতা, অসম বেদ বিদ্যালয়, গুৱাহাটী, প্ৰথম প্ৰকাশ, ১৯৯৬
(৪) গোস্বামী, হৰমোহন, সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, বুকলেণ্ড, পঞ্চম প্ৰকাশ, ২০০৮
(৫) পাণ্ডেয়, সংস্কৃত (UGC NET/JRF/SET) উপকাৰ প্ৰকাশন
(৬) Patwari, Hriday N, The status of women as depicted by Manu in the Manusmriti, August 27, 2011 (Internet)
(৭) খনাল মিনাক্ষী, মাতৃ শক্তি, জ্ঞান সোপানম্, সংস্কৃত ভাৰতী, সংস্কৃতোৎসৱ বিশেষ সংখ্যা, চেপ্তেম্বৰ ২৫, ২০১৬

ISSN : 2349-8943

'মনু-সংহিতা'ত প্ৰতিফলিত পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ আৰু বিধি

ডলী চুতীয়া

গৱেষক ছাত্ৰী, অসমীয়া বিভাগ

ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়

সংক্ষিপ্ত সাৰ ঃ

ব্যক্তি-জীৱন আৰু সামাজিক জীৱনৰ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক দিশত শিক্ষাদানৰ ক্ষেত্ৰত মনু-সংহিতা হ'ল এখন নীতিমূলক গ্ৰন্থ। মনু-সংহিতা হৈছে মানৱ জীৱৰ জীৱনবোধ আৰু নতুন নতুন অভিজ্ঞতাৰে পুষ্ট নীতি শিক্ষাৰ ভঁৰাল। মনু-সংহিতা বা মনুস্মৃতিত একাদিক্ৰমে বিবৃত হৈছে মানৱ জীৱন পৰিক্ৰমাৰ সমগ্ৰ আৱশ্যকীয় বিষয়বোৰ। ৰীতি-নীতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, পৰম্পৰাগত বিধি, ন্যায়-অন্যায়, শাসন-ব্যৱস্থা, শিক্ষা-দীক্ষা আদি বিষয়ৰে ভৰপূৰ মনু-সংহিতা। গ্ৰন্থখনৰ প্ৰতিটো অধ্যায়তে মানৱ জীৱনৰ প্ৰয়োজনীয় বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে তত্ত্বগত আলোচনা কৰিছে। নৱম অধ্যায়ত স্ত্ৰী-ধৰ্মৰ উপৰি পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ নিয়মাৱলীৰ বিষয়ক পুংখানুপুংখভাৱে বিৱৰণ পোৱা যায়। তদুপৰি এই ধৰ্মশাস্ত্ৰত পৈতৃক সম্পত্তিক 'দায়ভাগ' বুলি কোৱা হৈছে। আলোচ্য বিষয়টোত সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ আৰু বিধিসমূহৰ সম্পৰ্কে বিচাৰ বিশ্লেষণ কৰা হ'ব।

বীজ শব্দ ঃ **দায়ভাগ, নিয়ম**

১.০ বিষয়ৰ পৰিচয় ঃ

ভাৰতীয় ইতিহাসত উত্তৰ বৈদিক কালত যেতিয়া জনসমুদায় স্থায়ীভাৱে সমাজ পাতি বসবাস কৰিবলৈ ল'লে তেতিয়াই ধন সম্পত্তিৰ সংগ্ৰহৰ প্ৰথা প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ লগে লগে এই ধন সম্পত্তি সমাজত সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰিবলৈ কিছুমান বিধি বিধানৰ প্ৰয়োজন হ'ল। তদুপৰি

এনে সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰ কোন হ'ব তথা ভ্ৰাতৃসকলৰ মাজত সম্পত্তি বিভজনৰ প্ৰক্ৰিয়া কেনেধৰণৰ হ'ব ইত্যাদি প্ৰশ্নবোৰে গা কৰি উঠিল। এনেবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ বিচাৰি বৈদিক কালত মন্ত্ৰ-দ্ৰষ্টা ঋষিসকলে কিছুমান প্ৰকৃতিগত অনুশীলন তথা অভিজ্ঞতাৰে সমাজৰ কল্যাণ কামনাৰে কিছুমান বিধি বিধানৰ নিৰ্দেশ দিলে। সমাজ কল্যাণমূলক বিধি-বিধান সম্পৰ্কীয় শিক্ষাৰে পূৰ্ণ গ্ৰন্থবোৰেই হ'ল নীতিশাস্ত্ৰ।

সম্পত্তি বিভাজন তথা দায়ভাগ হিন্দু ধৰ্মৰ এটা বংশ পৰম্পৰাগত বিধান। বেদ, মিতাক্ষৰা[১], দায়ভাগ[২] মনুস্মৃতি আদি প্ৰাচীন গ্ৰন্থবোৰত দায়ভাগৰ বিধি-বিধানৰ উল্লেখ পোৱা যায়। আনুমানিক খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰপৰা দ্বিতীয় শতিকাৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল মনুস্মৃতি।[৩] মনু-সংহিতা ভাৰতীয় মনীষাত ধৰ্মশাস্ত্ৰৰূপে স্বীকৃত। ধৰ্মশাস্ত্ৰৰ নতুন নতুন বিধি নিয়মেৰে সম্পৃক্ত এই গ্ৰন্থখন মনুষ্য জীৱনৰ আৱশ্যকীয় নিয়মাৱলীৰে পূৰ্ণ। এই আলোচনাত 'মনু-সংহিতাত প্ৰতিফলিত পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ'— শীৰ্ষক বিষয়টোৰ সম্পৰ্কে পৰ্যালোচনা কৰা হ'ব।

১.২ বিষয় আলোচনাৰ পদ্ধতি ঃ

"মনু-সংহিতা'ত প্ৰতিফলিত পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ' সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁতে ঐতিহাসিক আৰু বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতিৰ সহায় লোৱা হৈছে। ঐতিহাসিক পদ্ধতিৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰতীয় সমাজ-জীৱনৰ ধ্যান-ধাৰণাসমূহ ইতিহাসৰ ভিত্তিত মূল্যায়ণ কৰাৰ বিপৰীতে আলোচ্য বিষয়সমূহ পৰ্যালোচনা কৰোঁতে বিশ্লেষণাত্মক পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

২.০ পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ ঃ

ধৰ্ম গ্ৰন্থবোৰত বিভাজ্য পৈতৃক সম্পত্তিবোৰক 'দায়ভাগ' বুলি কোৱা হয়। বৈদিক কালত প্ৰধানকৈ 'দায়' শব্দ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। আচাৰ্য সায়ণে 'দায়' শব্দটোৰ অৰ্থ কেৱল ইচ্ছাপত্ৰৰ ক্ষেত্ৰতহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। মনু-সংহিতাত বংশ পৰম্পৰা অনুসৰি প্ৰাপ্ত সম্পত্তিকে 'দায়' বুলি কোৱা হৈছে।[৪] পূৰ্বপুৰুষৰ মৃত্যুৰ পিছত যিজন ব্যক্তি সম্পত্তিৰ অধিকাৰী হ'ব, সেই সম্পত্তিৰ ক্ষেত্ৰতে 'দায়ভাগ' শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। 'দায়' শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল— ই 'দা' ধাতুৰপৰা আহিছে, যাৰ অৰ্থ হ'ল যি দিয়া হয়, সেয়াই দায় বা দান।

এইক্ষেত্ৰত দুটা কথা জড়িত হৈ আছে— দাতাজনৰ অধিকাৰ নিচ্ছিন্ন আৰু গ্ৰহণকৰ্তাৰ অধিকাৰ প্ৰাপ্ত।

মিতাক্ষৰাত দায় উপযোগী সম্পত্তিক দুটা ভাগত বিভাজন কৰা হয়—

ক) অপ্ৰতিবন্ধ দায়

খ) স্বপ্ৰতিবন্ধ দায়

ক) অপ্ৰতিবন্ধ দায় ঃ

অপ্ৰতিবন্ধ দায় হৈছে ব্যক্তিয়ে এটা কুলত জন্ম লৈ মাত্ৰ সেই কুলৰে পৈত্ৰিক সম্পত্তি নিজৰ সম্বন্ধৰদ্বাৰা অধিকাৰ প্ৰাপ্ত হয়। অৰ্থাৎ পুত্ৰ, পৌত্ৰ তথা পৰিপৌত্ৰই নিজৰ পিতা, পিতামহ আৰু প্ৰপিতামহৰপৰা বংশ পৰম্পৰা অনুসৰি পৈত্ৰিক সম্পত্তি গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। পিতা তথা পিতামহৰ সম্পত্তি বিভাজনত কোনোধৰণৰ বাধা বা প্ৰতিদ্বন্দ্বীৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া নহয়, তেনে সম্পত্তিকে অপ্ৰতিবন্ধ সম্পত্তি বা দায় বুলি কোৱা হয়।

খ) স্বপ্ৰতিবন্ধ দায় ঃ

যদি কোনো ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ খুৰা, ভাই, ভতিজা, মামা আদিৰ সম্পত্তি গ্ৰহণ কৰে সেই সম্পত্তিক স্বপ্ৰতিবন্ধ দায় বুলি কোৱা হয়। কাৰণ এনে সম্পত্তি সেই ব্যক্তিসকলে উত্তৰাধিকাৰীৰ অভাৱৰ বাবে লাভ কৰে। সন্তানহীন অথবা পুত্ৰৰ মৃত্যুৰ পিছত নাইবা সম্পত্তিৰ পূৰ্বপুৰুষৰ মৃত্যুৰ পিছত অন্য ব্যক্তিক দায়ভাগ সম্প্ৰদান কৰা সিদ্ধান্তক উপৰমচৰ্তবাদ বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে বংশ পৰম্পৰা অনুসৰি পৈতৃক সম্পত্তি পুত্ৰ বা পৌত্ৰক দান কৰা সিদ্ধান্তক জন্মচৰ্তবাদ বুলি কোৱা হয়।

নিজৰ পিতৃ জীৱিত অথবা মৃত্যুৰ পিছত লাভ কৰা সম্পত্তিক পৈতৃক সম্পত্তি বুলি কোৱা হয়। এই সম্পত্তিৰ উপৰিও অতিৰিক্ত অন্য লোকৰপৰা গ্ৰহণ কৰা সম্পত্তিক পৃথক সম্পত্তি বুলি কোৱা হয়। তদুপৰি স্বআৰ্জিত ধন-সম্পত্তিও পৃথক সম্পত্তি বুলি গণ্য কৰা হয়।

৩.০ মনু-সংহিতাত প্ৰতিফলিত পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজন নিয়মাৱলী ঃ

মনু-সংহিতাত বিভাজ্য পৈতৃক সম্পত্তিৰ আইনৰ বিষয়ে কওঁতে পৈতৃক সম্পত্তি কেতিয়া ভাগ কৰিব লাগে, কি প্ৰকাৰে এই সম্পত্তিবোৰ ভাগ কৰা হয়, কেনেধৰণে ভাগ কৰা উচিত ইয়াৰ বিধি বিধানবোৰ মনু-সংহিতাত

বৰ্ণনা কৰা হৈছে। পিতৃ-মাতৃৰ মৃত্যুৰ পাছতহে উত্তৰাধিকাৰীয়ে পৈতৃক সম্পত্তি অধিকাৰী হ'ব পাৰিব বুলি কৈছে।

৩.১ সম্পত্তি বিভাজনৰ বিধি বিধান ঃ

৩.১.১ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰৰ বিশেষ ভাগ ঃ

মনু-সংহিতাত জ্যেষ্ঠ পুত্ৰক অন্য পুত্ৰৰ তুলনাত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। কাৰণ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ হোৱাৰ লগে লগে মানুহ পুত্ৰৱান হয় আৰু পিতৃসকল ঋণৰপৰা মুক্ত হৈ যায় বুলি সেই সময়ত বিশ্বাস আছিল। সেই কাৰণে পিতাৰ সম্পূৰ্ণ ধন জ্যেষ্ঠ পুত্ৰই অধিকাৰ কৰিছিল। জ্যেষ্ঠ পুত্ৰক ধৰ্মপুত্ৰ বুলি কোৱা হৈছিল। পিতৃৰ মৃত্যুৰ পাছত সেই সম্পত্তি জ্যেষ্ঠ সন্তানে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ভ্ৰাতৃসকলে তেওঁক পিতৃৰ দৰে সন্মান কৰিছিল। ৫ জ্যেষ্ঠজনৰ সৈতে সমিল-মিলেৰে থকাৰ সময়ত তেওঁ ভ্ৰাতৃসকলক নিজৰ ধৰ্মৰ অনুসৰিয়ে সৎ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ভ্ৰাতৃসকলেও তেওঁক পিতৃ-মাতৃৰ দৰে পূজনীয় বুলি সন্মান কৰিছিল। কাৰণ সেই সময়ত যৌথ পৰিয়ালকেন্দ্ৰিক ব্যৱস্থা আছিল। ককাই-ভাইসকলৰ মাজত থকা একতাই আছিল পৰিয়ালৰ মূল কাঠামো। অৱশ্যে ইচ্ছা কৰিলে তেওঁলোকে সমিল-মিলেৰে সম্পত্তি বিভাজন কৰিব পাৰে। এই বিভাজনত সম্পূৰ্ণ পৈতৃক সম্পত্তিৰ বিশ ভাগৰ এক অংশ আৰু বস্তুৰ উত্তমবোৰ জ্যেষ্ঠজনে আৰু তাৰ আধা বা চল্লিশ ভাগৰ এক অংশ মাজু ভায়েকে আৰু চতুৰ্থভাগ অৰ্থাৎ আশী ভাগৰ এক অংশ সৰু ভায়েকে পাইছিল। জ্যেষ্ঠজনে সকলো ধনৰপৰা উত্তম, সকলো বস্তুৰপৰা উত্তম বস্তু আৰু দহটা পশুৰপৰা এটা উত্তম পশু লৈছিল। অৱশ্যে সকলো ককাই-ভাই সমান গুণবিশিষ্ট হ'লে জ্যেষ্ঠজনে উত্তম বস্তুবোৰ গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিছিল।

৩.১.২ বহু পত্নীৰ সন্তানৰ ক্ষেত্ৰত সম্পত্তিৰ ভাগ ঃ

যদি প্ৰথম পত্নীৰ সন্তান দ্বিতীয়া পত্নীৰ সন্তানতকৈ পাছত জন্ম লাভ কৰে তেতিয়া সেই সন্তানসকলৰ মাজত সম্পত্তি বিভাজনৰ নিয়ম সুকীয়া আছিল। জ্যেষ্ঠা পত্নীৰ সন্তান সৰু হ'লেও এটা ভাল বলদ বেচিকৈ লাভ কৰিছিল। অন্য পত্নীসকলৰ সন্তানে তুলনামূলকভাৱে নিকৃষ্ট বলদবোৰ সম্পত্তি ৰূপে ভাগত লাভ কৰিছিল। পত্নীসকলৰ জ্যেষ্ঠতা অনুযায়ী তেওঁলোকৰ সন্তানৰ মাজত সম্পত্তি বিভাজন হৈছিল।

৩.১.৩ পুত্ৰিকা-সন্তানৰ সম্পত্তিৰ ভাগ ঃ

পুত্ৰহীন লোকে নিজৰ কন্যা সন্তানক অন্যলৈ বিয়া দিওঁতে পুত্ৰিকাং কৰি লৈছিল। অৰ্থাৎ "এই কন্যাৰ যিবোৰ পুত্ৰ হ'ব, তেওঁলোকে মোৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিব" বুলি পিতৃয়ে চৰ্ত কৰি লয়। এই প্ৰথা প্ৰথমে ৰজা দক্ষই নিজৰ বংশ বৃদ্ধিৰ বাবে প্ৰচাৰ কৰিছিল। পুত্ৰিকা কন্যা সন্তানৰ সম্পত্তি বিভাজনৰ নিয়মো সুকীয়া হয়। পুত্ৰিকাৰ পুত্ৰই পুত্ৰহীন লোকৰ সকলো সম্পত্তি লাভ কৰিছিল। জী-নাতিয়ে পিতাকৰ আৰু পিতামহৰ দুয়োৰে পিণ্ড দিব পাৰিছিল। পৌত্ৰ (পো-নাতি) আৰু দৌহিত্ৰৰ(জী-নাতি) মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাছিল। পুত্ৰিকা কৰি লোৱাৰ পাছত পুত্ৰহীন লোকৰ পুত্ৰ হ'লে পুত্ৰিকাৰ সন্তানে জ্যেষ্ঠতা নাপাইছিল। দুয়োৰে মাজত সম্পত্তিৰ ভাগ সমান আছিল। অৱশ্যে পুত্ৰহীন হৈ পুত্ৰিকাৰ মৃত্যু হ'লে তেওঁৰ স্বামীয়েই সেই ধনৰ অধিকাৰী হৈছিল।

৩.১.৪ তোলনীয়া পুত্ৰৰ সম্পত্তিৰ ভাগ ঃ

তোলনীয়া পুত্ৰক 'দত্তক পুত্ৰ' বুলি কোৱা হয়। দত্তক পুত্ৰ অন্য গোত্ৰৰ হ'লেও সৰ্বগুণসম্পন্ন হ'লে তেওঁ পিতৃৰ সকলো সম্পত্তি অধিকাৰ পাইছিল। জন্মদাতা পিতৃৰ ওপৰত তেওঁৰ কোনো অধিকাৰ নাছিল। দত্তক পুত্ৰই যাৰ আশ্ৰয়ত ডাঙৰ-দীঘল হয় তেওঁৰেই উপাধি গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু সেই পিতৃৰ পিণ্ড দিছিল।

৩.১.৫ ক্ষেত্ৰজ আৰু ঔৰসজাত সন্তানৰ সম্পত্তিৰ ভাগ ঃ

শাস্ত্ৰৰ নিয়ম অনুসৰি পত্নীয়ে অন্য পুৰুষৰপৰা পুত্ৰ সন্তান জন্ম দিলে, তেওঁ স্ত্ৰীৰ স্বামীৰ ক্ষেত্ৰজ সন্তান হয়। ক্ষেত্ৰজ সন্তান আৰু ঔৰসজাত সন্তানৰ সম্পত্তিৰ ভাগ সমান সমান আছিল। কিন্তু জাৰজ বা কামজ সন্তানে পৈতৃক সম্পত্তি নাপাইছিল।

৩.১.৬ অন্য বৰ্ণৰ পত্নীসকলৰ সন্তানৰ সম্পত্তিৰ ভাগ ঃ

এজন ব্ৰাহ্মণ ব্যক্তিৰ চাৰিওটা বৰ্ণৰ পত্নী থাকিলে তেওঁলোকৰ সন্তানৰ সম্পত্তি বিভাজনৰ নিয়ম বেলেগ আছিল। ব্ৰাহ্মণীৰ সন্তানে সম্পূৰ্ণ ধনৰ তিনি ভাগ, ক্ষত্ৰীয়ানীৰ সন্তানে দুভাগ , বৈশ্যৰ সন্তানে দেৰভাগ আৰু শূদ্ৰাৰ সন্তানে এভাগ পাইছিল। ব্ৰাহ্মণীৰ সন্তানে খেতি কৰা সঁজুলি, এটা বলদ, এজনী গাই, এটা ভাল ঘোঁৰা, এটা ভাল ঘৰ, অলংকাৰ আৰু খেতিৰ ভাল অংশৰ মাটি

পাইছিল। কাৰণ এই পুত্ৰই পিণ্ড দি পিতৃক উদ্ধাৰ কৰিছিল।

৪.০ উপসংহাৰ

'মনু-সংহিতাত প্ৰতিফলিত পৈত্ৰিক সম্পত্তি বিভাজনৰ স্বৰূপ'— শীৰ্ষক বিষয়টো অধ্যয়ন কৰি পোৱা সিদ্ধান্তকেইটা হ'ল—

- পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনক দায়ভাগ বুলিও কোৱা হয়। বংশ পৰম্পৰা অনুসৰি প্ৰাপ্ত সম্পতিয়ে হ'ল দায়।
- মনু-সংহিতাৰ মতে পিতৃ-মাতৃৰ মৃত্যুৰ পাছতহে পৈতৃক সম্পত্তি ভাগ কৰা ৰীতি আছিল। তদুপৰি পৈতৃক সম্পত্তিৰ ওপৰত জ্যেষ্ঠ সন্তানৰ অধিকাৰ বেছি বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছিল।
- শাস্ত্ৰসন্মত পৈতৃক সম্পতি বিভাজনত বিশ ভাগৰ এক অংশ আৰু উত্তম বস্তুবোৰ জ্যেষ্ঠজনে লাভ কৰাৰ উপৰিও পিতৃৰ পিণ্ডদান, পিতৃঋণ, শ্ৰাদ্ধ আদি কৰ্ম কেৱল জ্যেষ্ঠজনৰদ্বাৰা কৰোৱা হৈছিল।
- বৈদিক শিক্ষাত দীক্ষিতসকলক গুৰুত্ব দিছিল। অৰ্থাৎ বৈদিক শিক্ষাৰে শিক্ষিত সমান গুণবিশিষ্ট ককাই-ভাইসকলৰ মাজত জ্যেষ্ঠজনে উত্তম বস্তুবোৰ ল'ব নোৱাৰিছিল।
- পুত্ৰহীন লোকে পুত্ৰিকা প্ৰথা গ্ৰহণ কৰিছিল। পুত্ৰিকাৰ সন্তানে পুত্ৰহীন লোকৰ সম্পত্তি প্ৰাপ্তৰ লগতে তেওঁক পিণ্ডদান কৰিবলগীয়া হৈছিল।

প্ৰসংগ-পঞ্জী ঃ

[১] মিতাক্ষৰা হৈছে বিজ্ঞানেশ্বৰে ৰচনা কৰা যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি বিষয়ক এটা টীকা। আনুমনিক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১১শ শতিকাত ৰচিত এই টীকাত 'জন্মান্ত উত্তৰাধিকাৰ' সম্পৰ্কে কিছুমান সিদ্ধান্ত সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

[২] দায়ভাগ হৈছে হিন্দুসকলৰ আইন চুক্তিৰ বিষয়ক জিমূতবাহনৰ (Jimutavahana) দ্বাৰা ৰচিত এখন প্ৰাচীন গ্ৰন্থ। বৈদিক কালত পৈতৃক সম্পত্তি বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত এই শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

[৩] আলপনা সৰকাৰ ডেকা ঃ *উনবিংশ শতিকাৰ পটভূমিত অসমীয়া নাৰী*, পৃ ১৭, ২০১৬

[৪] প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ বৰুৱা (অনু) ঃ *মনু-সংহিতা*, পৃ.২৫০, শ্লোক- ১০৩,

[৫] প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ বৰুৱা (অনু) ঃ উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃ. ২৫০, শ্লোক-১০৬

[৬] প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ বৰুৱা (অনু) ঃ উল্লিখিত গ্ৰন্থ, পৃ. ২৫৩, শ্লোক- ১২৭,

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ ঃ

বৰুৱা, প্ৰফুল্ল নাৰায়ণ (অনু.); *মনুসংহিতা*, ডিব্ৰুগড়, কৌস্তুভ প্ৰকাশন, ২০০৩ চন

মনুসংহিতাত পৰিৱেশ সচেতনতা আৰু সংৰক্ষণ

ড° অদিতি বৰুৱা
সহযোগী অধ্যাপিকা
সংস্কৃত বিভাগ
ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়

ধৰ্মশাস্ত্ৰসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম প্ৰধান ধৰ্মশাস্ত্ৰ হ'ল *মনুসংহিতা*। আলবেৰুণীয়ে প্ৰধানকৈ কুৰিখন ধৰ্মশাস্ত্ৰ থকা বুলি উল্লেখ কৰিছে আৰু তাৰ ভিতৰত মনুসংহিতাকে আটাইতকৈ প্ৰাচীন বুলি ধৰা হয়। এই গ্ৰন্থখনক পূৰ্বে *মানৱ-ধৰ্মশাস্ত্ৰ* বুলি কোৱা হৈছিল। *মনুসংহিতা* ইয়াৰ অৰ্বাচীন নাম। মেক্সমূলাৰ, ৱেবাৰ, বুল্হাৰ প্ৰভৃতি লেখকে মানৱ ধৰ্ম শাস্ত্ৰ বুলি অভিহিত এই মনুসংহিতাক কৃষ্ণ যজুৰ্বেদৰ মৈত্ৰায়ণ সংহিতাৰ মানৱ শাখাৰ লগত সম্পৰ্কিত বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। প্ৰকৃততে মনুৰ নামত বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা শ্লোকসমূহ একত্ৰ কৰিয়েই এই সংহিতাখন প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। সেয়ে হ'লেও মানৱ জীৱনৰ সকলো দিশ সাঙুৰি ৰচনা কৰা বাবে সংহিতাসমূহৰ ভিতৰত মনুসংহিতা আটাইতকৈ বেছি জনপ্ৰিয়। ঋক্‌বেদৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্ৰায় সংখ্যক স্মৃতি শাস্ত্ৰতে এই সংহিতাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। তৈত্তিৰীয় সংহিতাত লাভ কৰা 'য়দ্বৈ কিঞ্চন মনুৰৱদৎ তৎ ভেষজম্'[১] উক্তিয়ে নিশ্চিতৰূপে মনুসংহিতাৰ গুৰুত্ব বুজাত সহায় কৰে। তদুপৰি বিভিন্ন শাস্ত্ৰত লাভ কৰা 'মনুৰব্ৰবীৎ', 'মনুনা প্ৰোক্তম্' আদি উক্তিয়েও মনুসংহিতাৰ বিষয়সমূহ অবিসম্বাদী বুলি প্ৰমাণ কৰে। মহাকবি কালিদাসে *ৰঘুবংশ* মহাকাব্যত ৰজা দিলীপৰ শাসনকাৰ্যৰ বিষয়ে ক'বলৈ গৈ 'ৰেখামাত্ৰমপি

ক্ষুণ্ণাদামনোৰ্ৰ্বৰ্ত্মনঃ পৰম্। ন ব্যতীয়ুঃ প্ৰজাস্তস্য নিয়ন্তুৰ্নেমিবৃত্তয়ঃ।।' বুলি কৰা উক্তিয়ে কালিদাসৰ লগতে বিভিন্ন সংস্কৃত সাহিত্যত *দেখা পোৱা মনুসংহিতাৰ* প্ৰভাৱৰ কথাকে সূচায়। অৱশ্যে কেৱল ভাৰতবৰ্ষতে নহয়, ভাৰতৰ প্ৰতিৱেশী ৰাজ্যসমূহতো এই গ্ৰন্থৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখা যায়। কীথৰ মতে মনুসংহিতা কেৱল নীতি বিষয়ক গ্ৰন্থই নহয়। তাৰ পৰিবৰ্তে এইখন মানুহৰ জীৱন দৰ্শন সম্পৰ্কীয় গ্ৰন্থ আৰু ইয়াত বৃহৎ সংখ্যক মানুহৰ আত্মিক উপলব্ধি নিহিত হৈ আছে।[২] মন কৰিবলগীয়া যে *মনুসংহিতাৰ* প্ৰাচীন সংস্কৰণত কোনোধৰণৰ অধ্যায় বিভাজন নাছিল। বৰ্তমান উপলব্ধ গ্ৰন্থখনত বিভিন্ন বিষয়ৰ বাৰটা অধ্যায় লাভ কৰা যায় যদিও গ্ৰন্থখনৰ প্ৰধান ভাগ চাৰিটা বুলিহে ক'ব পাৰি। সেয়া হৈছে – (১) পৃথিৱীৰ সৃষ্টি, (২) ধৰ্মৰ উৎস, (৩) বৰ্ণাশ্ৰম আৰু কৰ্তব্যাকৰ্তব্য আৰু (৪) কৰ্ম-পুনৰ্জন্ম-শিক্ষা ইত্যাদি। গ্ৰন্থখন শ্লোকৰ ৰূপত ৰচিত আৰু সৰ্বমুঠ ২৬৮৫ সংখ্যক শ্লোক আছে। কোনো কোনো সংস্কৰণত ২৬৯৪ সংখ্যক শ্লোক পোৱা যায়। প্ৰচলন মতে গ্ৰন্থখনৰ প্ৰথম ৫৮ টা শ্লোক মনুৰ আৰু বাকী শ্লোক সমূহ তেখেতৰ শিষ্য ভৃগুৰ নামত উৎসৰ্গীকৃত।

১৭৯৪ চনত ছাৰ উইলিয়াম জনছে প্ৰথম এই গ্ৰন্থখন সংস্কৃতৰ পৰা অনুবাদ কৰে আৰু ইয়াৰ আধাৰতেই বৃটিছ শাসনব্যৱস্থাৰ মাজত ভাৰতীয় আইন ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন কৰে। এই সংহিতাৰ কেইবাটাও ভাষ্য পোৱা গৈছে। তাৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন ভাষ্যৰ ৰচয়িতা হ'ল মেধাতিথি আৰু তেখেতৰ ভাষ্যৰ নাম *মনুভাষ্য*। আনহাতে *মন্বৰ্থমুক্তাৱলী* কুল্লুকভট্টই ৰচনা কৰা আৰু আজিলৈকে এই ভাষ্যই আটাইতকৈ বেছি অনূদিত আৰু প্ৰামাণিক বুলি পৰিগণিত হৈছে। ইয়াৰ উপৰিও গোবিন্দৰাজৰ *মনুটীকা* আৰু সৰ্বজ্ঞনাৰায়ণৰ *মন্বৰ্থবিবৃতি* আন দুখন উল্লেখযোগ্য ভাষ্য।

মন কৰিবলগীয়া যে মনুসংহিতাত লাভ কৰা নাৰীবিদ্বেষ আৰু শূদ্ৰবিদ্বেষৰ বাহিৰে বাকী বিষয়সমূহে মানুহৰ সামাজিক জীৱন-যাপন প্ৰণালীক বিশেষভাৱে গঠন কৰিবলৈ বিচৰা পৰিলক্ষিত হয়। এই গ্ৰন্থৰ মতে সত্য আৰু ধৰ্ম একেই।[৩] গ্ৰন্থখনত সৃষ্টিকাৰ্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দণ্ডনীতি, কৰ-কাতল, বেপাৰ-বাণিজ্য, বৰ্ণাশ্ৰম ব্যৱস্থা, নাৰীৰ মৰ্যাদা, শিক্ষা আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ আলোচনা লাভ কৰা যায়। অৱশ্যে এই আলোচনাত *মনুসংহিতাত* লাভ কৰা পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ বিষয়েহে আলোকপাত কৰিবলৈ বিচৰা হৈছে।

পৰিৱেশ বুলিলে সাধাৰণ অৰ্থত পৃথিৱীত স্বাভাৱিকভাৱে বৰ্তমান, দৃষ্টিগোচৰ হোৱা বা নোহোৱা জীৱ আৰু জড়ৰ সমষ্টিকেই বুজা যায়। এই বিষয়টোৱে যে প্ৰাচীন কালতো মনীষীসকলক চিন্তা-চৰ্চা কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল সেই কথাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায় বৈদিক সাহিত্যতো।[৪] ইয়াত মন্ত্ৰদ্ৰষ্টা ঋষিয়ে বতাহ, জলধাৰা, ওষধি, ভূমি এই সকলোবোৰেই মধুৰ অৰ্থাৎ নিৰ্মল হ'বলৈ কামনা কৰা দেখা যায়। এই কথাই বৈদিক যুগতো যে মানুহ পৰিৱেশ সম্পৰ্কে সচেতন আছিল সেই কথাৰ উমান পোৱা যায়। *মনুসংহিতা* বা *মনুস্মৃতি*ও ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম নহয় বুলি একে আষাৰে ক'ব পাৰি। মন কৰিবলগীয়া যে এই বিষয়টো গ্ৰন্থখনত স্পষ্টৰূপত প্ৰকাশ নাপালেও বিভিন্ন দণ্ডনীতিৰ মাধ্যমেৰে এই বিষয়টো প্ৰকাশ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

পশু পৰিৱেশৰ অন্য এক প্ৰধান উপাদান। সেয়ে পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত পশুৰো অৰিহণা আছে। পশু হত্যাৰ ফলত পৰিৱেশত হ'ব পৰা বিপৰীত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ বিষয়ে সংহিতাকাৰ যে অৱগত আছিল সেই কথা *মনুসংহিতাৰ* পঞ্চম অধ্যায়ত অতি সুন্দৰকৈ পৰিস্ফুট হৈছে। *মনুসংহিতাৰ* এই বিশেষ অধ্যায়ত সেইবাবে পশুবধৰ অনুমতি দিওঁতা, পশু হত্যা কৰোঁতা, মাংস ৰান্ধোতা, পৰিৱেশন কৰোঁতা আৰু খাওঁতা এই সকলোকেই ঘাতক বুলি অভিহিত কৰিছে।[৫] পশু হত্যা ৰোধ কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে মানুহৰ মনস্তত্ত্বত ক্ৰিয়া কৰাকৈ এই সংহিতাই এই বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে যে খাদ্য হিচাপে যি পশুক ইহলোকত গ্ৰহণ কৰা হয়, সেই পশুৱে পৰলোকত তেওঁক অৰ্থাৎ ভক্ষণকাৰীক ভক্ষণ কৰে। এই সংহিতাৰ মতে মাংস ভোজন ত্যাগ কৰাৰ ফলত লাভ কৰা পুণ্য পৱিত্ৰ ফলমূল বা নিৰামিষ ভোজনৰ ফলতো লাভ নহয়।[৬] কাৰণ মাংসভোজন ৰাক্ষসোচিত কাৰ্য।[৭] জীৱহত্যা কৰোঁতাজনে জীৱিত কালতেই হওক বা মৃত্যুৰ পিচতেই হওক ক'তো সুখ নাপায়। প্ৰাণী বধ নকৰাজনেইহে সংসাৰত সুখ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় বুলি এই গ্ৰন্থই কৈ গৈছে।[৮] পৰিৱেশৰ অন্য প্ৰধান উপাদান এই জীৱ-জন্তু সংৰক্ষণৰ বাবে *মনুসংহিতাই* প্ৰত্যক্ষভাৱে একো নক'লেও বিভিন্ন প্ৰাণীৰ হত্যাৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট প্ৰায়শ্চিত্ত বিধানৰ দ্বাৰা এই কাৰ্যকে কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। মেকুৰী, নেউল, চৰাই, ভেকুলী, কুকুৰ, গুঁই, ফেঁচা, কাউৰী, সাপ, গাহৰি, হাঁহ, বগলী, ম'ৰা, বান্দৰ, চিলনী, গৰু, ঘোঁৰা, ছাগলী, ভেড়া, বাঘ, হৰিণ, জেঠী, উৰহ আদি

বিভিন্ন জীৱৰ হত্যাৰ বাবে এই গ্ৰন্থই ভিন ভিন প্ৰায়শ্চিত্ত বিধান কৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে মেকুৰী বধ কৰাজনে তিনিৰাতি গাখীৰ খাব লাগিব, অথবা চাৰি ক্ৰোশ খোজ কাঢ়িব লাগিব, অথবা নদীত গা ধুব লাগিব অথবা 'অপোহিষ্ঠা...' ইত্যাদি মন্ত্ৰ পাঠ কৰিব লাগিব। আজিৰ পৰিবৰ্তনশীল যুগত এনেধৰণৰ প্ৰায়শ্চিত্ত বিধান অচল যদিও সংহিতাৰ যুগত জীৱ হত্যা ৰোধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এনেবোৰ বিধিয়ে নিশ্চিতৰূপে পৰিৱেশ সংৰক্ষণ কৰাত সহায় কৰিছিল বুলি ক'ব পাৰি।

পৰিৱেশৰ অন্য এক প্ৰধান উপাদান পানীয়েও *মনুসংহিতাত* এক বিশেষ স্থান লাভ কৰিছে। এই সংহিতাৰ নৱম অধ্যায়ত খেতি-পথাৰত দিবৰ বাবে বা মানুহে গা-কাপোৰ ধোৱাৰ বাবে খন্দা পুখুৰীৰ পানী চুৰ কৰোঁতাজনক ৰজাই দণ্ড বিহাৰ উল্লেখ পোৱা যায়।[৯] তদুপৰি পানীৰ গতি বন্ধ কৰা কাৰ্যক *মনুসংহিতাই* পাপ বুলি অভিহিত কৰিছে। এই গ্ৰন্থৰ একাদশ অধ্যায়ত পোৱা যায় যে ৰজাৰ আজ্ঞাত যন্ত্ৰাদিৰ দ্বাৰা পানী বন্ধ কৰা কাৰ্য পাপ।[১০] কৃত্ৰিমভাৱে পানীৰ গতি বন্ধ কৰা কাৰ্যক 'মহাযন্ত্ৰপ্ৰৱৰ্তনম্' শব্দটিৰ দ্বাৰা বুজোৱা যেন ভাৱ হয়। বৰ্তমান আধুনিক প্ৰযুক্তি বিদ্যাৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা কৃত্ৰিম ভাৱে বিভিন্ন নদীৰ স্বাভাৱিক গতিপথ বন্ধ কৰা হৈছে আৰু বৃহৎ বান্ধ নিৰ্মাণৰ দ্বাৰা বিদ্যুৎ উৎপাদন কৰি দেশৰ প্ৰগতি নিৰ্মান কৰিবলৈ বিচৰা হৈছে। কিন্তু তাৰ ফলত কোনো ঠাইত হঠাতে অকাল বানপানী বা কোনো ঠাই মৰুভূমি সদৃশ স্থানলৈ পৰিবৰ্তন হোৱাটোও আমাৰ সকলোৰে জ্ঞাত। উন্নতি প্ৰয়োজনীয় হ'লেও তাৰ দ্বাৰা প্ৰকৃতিৰ ক্ষতি সাধনো নিশ্চয় কাৰো কাম্য নহয়। তেনে স্থলত প্ৰকৃতিৰ স্বাভাৱিক পৰিৱেশ নষ্ট নহ'বৰ বাবেই যে *মনুসংহিতাই* এনে ধৰণৰ মন্তব্য কৰিছিল সেই কথা স্পষ্টৰূপে বুজিব পৰা যায়। আকৌ জলাশয় অৰ্থাৎ পুখুৰী, কুঁৱা আদিত স্নান কৰাৰ ক্ষেত্ৰটো এই সংহিতাই নিষেধাজ্ঞা প্ৰদান কৰি গৈছে। তেনে কাম কৰোঁতাজন পাপত পতিত হয় বুলি এই গ্ৰন্থই মত প্ৰকাশ কৰিছে।[১১] কাৰণ এনে কৰাৰ ফলত জলাশয়ৰ পানী দূষিত হয়। তাৰ পৰিবৰ্তে সমুদ্ৰগামী নদী, সৰোবৰ, চাৰিক্ৰোশ বিয়পি থকা গাঁত অথবা নিজৰাত স্নান কৰাৰ বিধিহে নিৰূপণ কৰিছে এই গ্ৰন্থই। বোৱতী পানীত দূষিত পদাৰ্থ থকাৰ সম্ভাৱনা কম বাবেই যে এনে বিধান দিয়া হৈছিল সেই কথা সহজে বুজিব পাৰি। পানীত মল-

মূত্ৰ, থু-খেকাৰ অথবা অপৱিত্ৰ যি কোনো বস্তু, তেজ আৰু বিষাক্ত পদাৰ্থ আদি নিক্ষেপ কৰাৰ ক্ষেত্ৰতো এই সংহিতাই নিষেধ আৰোপ কৰি গৈছে।[১২] এনেদৰে দেখা যায় যে এই গ্ৰন্থই দূষিত কৰিব পৰা পদাৰ্থসমূহ পানীত বৰ্জন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বাধা দিয়াৰ দ্বাৰাই জল প্ৰদূষণ ৰোধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত থকা সেই সময়ৰ সচেতন দৃষ্টিভঙ্গীৰ সম্পৰ্কে সূচনা দিয়ে।

গছ-গছনিয়ে পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত পালন কৰা ভূমিকা সাম্প্ৰতিক কালত সকলোৰে জ্ঞাত। সংহিতাৰ যুগতো গছ-গছনি কটা কাৰ্য পাপ বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। আমাৰ আলোচ্য গ্ৰন্থত ইন্ধনৰ বাবে কেঁচা গছ কটা কাৰ্যক মহাপাপৰ শাৰীত থোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।[১৩] তদুপৰি ফল লগা আম, জাম আদি গছ, লতা, বেল আদি গছ কাটিলে এশ সাৱিত্ৰী জপ কৰিলেহে শুদ্ধ হোৱাৰ কথা এই গ্ৰন্থই কৈছে। কেৱল সেয়াই নহয় খেতি পথাৰত বা বনত নিজে নিজে উৎপন্ন হোৱা গছ-গছনিও বিনা কাৰণত নষ্ট কৰিলে তাৰো প্ৰায়শ্চিত্ত বিধান এই সংহিতাই কৰি গৈছে।[১৪] সাম্প্ৰতিক কালত সাৱিত্ৰী জপ কৰা বা পাপ খণ্ডনৰ বাবে সম্পূৰ্ণ এটা দিন গৰুক অনুগমন কৰা কাৰ্য হয়তো হাস্যাস্পদ। কিন্তু তাৰ অন্তৰ্নিহিত তত্ত্ব যে প্ৰকৃততে গছ-গছনি সংৰক্ষণ তাত সন্দেহ নাই।

স্বচ্ছতা হৈছে পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ প্ৰধান উপায়। সাম্প্ৰতিক কালত চৰকাৰ বা বিভিন্ন ৰাজহুৱা অনুষ্ঠানৰ দ্বাৰা জনসাধাৰণক সচেতন কৰিবলৈ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা দেখা যায়। মন কৰিবলগীয়া যে সংহিতাৰ যুগতো এই সম্পৰ্কে মানুহ সচেতন আছিল আৰু *মনুসংহিতাত* লাভ কৰা বিষয়সমূহে এই কথাৰ সাক্ষ্য ডাঙি ধৰে। যেনে নিৰোগী মানুহে ৰাজপথত মলমূত্ৰ ত্যাগ কৰিলে ৰজাই তেওঁলোকক দুই কাৰ্ষাপণেৰে দণ্ড বিহাৰ উপৰিও তেওঁলোকৰ হতুৱাই সেইবিলাক পৰিষ্কাৰ কৰোৱাবলৈকো নিৰ্দেশনা দিছে এই সংহিতাই।[১৫] অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত ৰোগী, বৃদ্ধ, গৰ্ভৱতী অথবা শিশুক ভৱিষ্যতে এনে কাৰ্য নকৰিবৰ বাবে সঁকিয়নি দি ৰেহাই দিয়াৰো নিৰ্দেশনা পোৱা যায়।[১৬] উল্লেখযোগ্য যে মল-মূত্ৰ ত্যাগ কৰাৰ ক্ষেত্ৰতো এইখন সংহিতাই কেতবোৰ নিষেধাজ্ঞা প্ৰদান কৰি গৈছে। যেনে পথৰ মাজত, ছাঁইৰ ওপৰত আৰু গোহালীত কেতিয়াও মল-মূত্ৰ ত্যাগ কৰিব নালাগে।[১৭] তদুপৰি নাঙলৰ ফালেৰে হাল বোৱা মাটিত, পানীত, শ্মশানত, পৰ্বতত, জীৰ্ণ দেৱালয়ত,

উঁই হাফলুৰ ওপৰত, এন্দুৰ-সাপ আদিৰ গাঁতত, খোজ কাঢ়োঁতে, থিয় হৈ থাকোঁতে, নদীৰ পাৰত অথবা পৰ্বতৰ টিঙতো মল-মূত্ৰ ত্যাগ নকৰিবলৈ *মনুসংহিতাই* নিৰ্দেশনা দিছে।[১৮] এই নিষেধাজ্ঞাসমূহৰ দ্বাৰা পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত থকা সচেতনতাৰ কথাকেই আঙুলীয়াই দিয়া বুলি নিশ্চিতভাৱে ক'ব পাৰি।

পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ কথা আলোচনা কৰোঁতে আহি পৰা আন এটা বিশেষ দিশ হ'ল শব্দ প্ৰদূষণ। শব্দ প্ৰদূষণেও পৰিৱেশ দূষিত কৰি তোলে। *মনুসংহিতাই* এই ক্ষেত্ৰতো ব্যৱস্থা গ্ৰহণ নকৰাকৈ থকা নাই। অশাস্ত্ৰীয় নৃত্য-গীত-বাদ্য আদি বজোৱা, হাতৰ তলুৱাৰে দুই বাহুত বিকৃত শব্দ কৰা, দাঁতেৰে শব্দ কৰা অথবা গাধ-ঘোঁৰা আদিৰ দৰে মাত উলিওৱাৰ ফলত পৰিৱেশ দূষিত হয়। উপৰোক্ত এনে কাৰ্যসমূহ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত *মনুসংহিতাই* নিষেধাজ্ঞা প্ৰদান কৰিছে আৰু এনেদৰে শব্দ প্ৰদূষণ ৰোধ কৰি পৰিৱেশ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত এক বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছে।[১৯]

আজিৰ প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ যুগত সৰ্বাধিক চৰ্চিত বিষয় হৈছে পৰিৱেশ সচেতনতা আৰু সংৰক্ষণ। সম্প্ৰতি বিজ্ঞানী আৰু সমাজ সচেতকসকলে সকলো সময়তে ভূমি প্ৰদূষণ, জল প্ৰদূষণ, বায়ু প্ৰদূষণ অথবা শব্দ প্ৰদূষণৰ বিষয়ে জন সাধাৰণক সচেতন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে। চৰকাৰীভাৱেও এই ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছে। এনে সময়ত যদি আমি খ্ৰীঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাতে ৰচিত হোৱা এই গ্ৰন্থখনলৈ চাওঁ তেনেহ'লে দেখা পাম যে প্ৰাচীন মানৱ সমাজ এইক্ষেত্ৰত যথেষ্ট আগবঢ়া আছিল। সেই সময়ৰ চিন্তাধাৰাসমূহৰ লগত ধৰ্মীয় দিশটো সোমাই থকাৰ বাবেই তাক আওপুৰণি বুলি দলিয়াই পেলাব নোৱাৰি। বৈদিক বা তাৰ পৰৱৰ্তী যুগত প্ৰধানকৈ ব্ৰাহ্মণ বা ক্ষত্ৰিয়সকলেহে আনুষ্ঠানিক শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল। তেনেস্থলত সাধাৰণ মানুহক এনেধৰণৰ পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় বিষয়সমূহ বুজাবৰ বাবে ধৰ্মৰ আওতা লোৱাৰ বাদে উপায় নাছিল বুলি সহজে বুজিব পৰা যায়। এই সংহিতাত লাভ কৰা পৰিৱেশ সম্পৰ্কীয় নীতিসমূহৰ পৰা ধৰ্মীয় নীতিসমূহ একাষৰীয়া কৰিলে সেইসমূহৰ মাজত থকা বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গী সহজে চকুত পৰে। গতিকে দেখা যায় যে পৰিৱেশ সচেতনতাৰ ক্ষেত্ৰত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাতে ৰচিত হোৱা *মনুসংহিতা*ৰ প্ৰাসঙ্গিকতা

অবচীন কালতো একে দৰে আছে, বৰং বৃদ্ধি হোৱা বুলিহে ক'ব পাৰি।○

প্ৰসঙ্গ-পঞ্জী ঃ

(১) তৈত্তিৰীয় সংহিতা, ১১-২-১০-২

(২) The Cultural Heritage of India, Vol. ii, page 363

(৩) সত্যং ব্ৰূয়াৎ প্ৰিয়ং ব্ৰূয়াৎ ন ব্ৰূয়াৎ সত্যমপ্ৰিয়ম্। প্ৰিয়ং চ নানৃতং ব্ৰূয়াৎ এষ ধৰ্মঃ সনাতনঃ।। মনু, ৪-১৩৮

(৪) মধুৱাতা ঋতায়তে মধুক্ষৰন্তি সিন্ধৱঃ, ঋগ্বেদ ১-৯০-৬-৮, বৃহদাৰণ্যক ৬-৩-৬

(৫) অনুমন্তা ৱিশসিতা নিহন্তা ক্ৰয়বিক্ৰয়ী। সংস্কৰ্তা চোপহৰ্তা চ খাদকশ্চেতিঘাতকাঃ।। মনু, ৫-৫১

(৬) ন তং ফলমৱাপ্নোতি য়ন্মাংসপৰিৱৰ্জনাৎ।। মনু, ৫-৫৪

(৭) প্ৰবৃত্তিস্তু ৰাক্ষসো বিধিৰুচ্যতে।। মনু, ৫-৩১

(৮) য়ো বন্ধনৱধক্লেশান্ প্ৰাণীনাং ন চিকীৰ্ষতি। স সৰ্বস্য হিতপ্ৰেপ্সুঃ সুখমত্যন্তমশ্নুতে।। মনু, ৫-৪৬

(৯) য়স্তু পূৰ্বনিৱিষ্টস্য তড়াগস্যোদকং হৰেৎ। আগমং ৱাপ্যপাং ভিন্দাৎ স দাপ্যঃ পূৰ্বসাহসম্।। মনু, ৯-২৮১)

(১০) সৰ্বাকৰেষ্বধীকাৰো মহাযন্ত্ৰপ্ৰৱৰ্তনম্। মনু, ১১-৬৪

(১১) পৰকীয়নিপানেষু ন স্নায়াচ্চ কদাচন। নিপানকৰ্তুঃ স্নাত্বা তু দুষ্কৃতাংশেন লিপ্যতে।। মনু, ৪-২০১

(১২) নাপ্সু মূত্ৰং পুৰীষং ৱা ষ্ঠীৱনং ৱা সমুৎসৃজেৎ। অমেধ্যলিপ্তমন্যদ্বা লোহিতং ৱা ৱিষাণি ৱা।। মনু, ৪-৫৬

(১৩) ইন্ধনাৰ্থমশুষ্কাণাং দ্ৰুমাণামৱপাতনম্। মনু, ১১-৬৫

(১৪) কৃষ্ণজানামোষধীনাং জাতানাঞ্চ স্বয়ং ৱনে। বৃথালেম্ভঽনুগচ্ছেদগাং দিনমেকাং পয়োব্ৰতঃ।। মনু, ১১-১৪৫

(১৫) সমুৎসৃজেদ্ৰাজমাৰ্গে য়স্ত্বমেধ্যমনাপদি। স দ্বৌ কাৰ্যাপণৌ দদ্যাদমেধ্যঞ্চাশু শোধয়েৎ।। মনু, ৯-২৮২

(১৬) আপদ্গতোঽথবা বৃদ্ধো গৰ্ভিণী বাল এৱ বা। পৰিভাষণমৰ্হন্তি তচ্চ শোধ্যমিতি স্থিতিঃ।। মনু, ৯-২৮৩

(১৭) ন মূত্ৰং পথি কুৰ্বীত ন ভস্মনি ন গোব্ৰজে।। মনু, ৪-৪৫

(১৮) ন ফালকৃষ্টে ন জলে ন চিত্যাং ন চ পৰ্বতে। ন জীৰ্ণদেৱায়তনে ন ৱল্মীকে কদাচন।। ন সসত্ত্বেষু গৰ্তেষু ন গচ্ছন্নাপি চ

স্থিতঃ। ন নদীতীৰমাসাদ্য ন চ পৰ্বতমস্তকে।। মনু, ৪-৪৬,৪৭

(১৯) ন নৃত্যেদথবা গায়েন্ন ৱাদিত্ৰাদি ৱাদয়েৎ। নাস্ফোটয়েন্ন চ ক্ষ্বেড়েন্ন চ ৰক্তো ৱিৰাৱয়েৎ।। মনু, ৪-৬৪

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ ঃ

(১) শৰ্মা কিৰণ, মনুসংহিতা, অসম বেদ বিদ্যালয়, গুৱাহাটী, ১৯৯৮

(২) দাস শাস্ত্ৰী মুৰাৰীমোহন, মনুসংহিতা, দীপালী বুক হাউস, কলিকতা, ১৯৮৫

(৩) The Cultural Heritage of India, Vol. ii, The Ramakrishna Mission Institute of Culture, Kolkata, 2005.

সুভাষিত

(১)

প্ৰাৰভ্যতে ন খলু বিঘ্নভয়েন নীচৈঃ
প্ৰাৰভ্য বিঘ্নবিহতা বিৰমন্তি মধ্যাঃ।
বিঘ্নৈঃ পুনঃ পুনৰপি প্ৰতিহন্যমানাঃ
প্ৰাৰব্ধমুত্তমজনা ন পৰিত্যজন্তি।।

অৰ্থ—এই পৃথিৱীত তিনি প্ৰকাৰৰ মানুহ আছে। ইয়াৰে যিসকল নীচ বা অধম তেওঁলোকে বিঘিনিৰ ভয়ত কোনো কাম আৰম্ভ নকৰে। যিসকল মধ্যম শ্ৰেণীৰ লোক তেওঁলোকে কাম আৰম্ভ কৰিও বাধাপ্ৰাপ্ত হোৱা বাবে মাজতে এৰি দিয়ে। কিন্তু যিসকল উত্তম শ্ৰেণীৰ লোক তেওঁলোকে বিঘিনিয়ে বাৰে বাৰে বাধা দিলেও হাতত লোৱা কাম পৰিত্যাগ নকৰে।।

(২)

বিপদি ধৈৰ্যমথাভ্যুদয়ে ক্ষমা সদসি বাক্পটুতা যুধি বিক্ৰমঃ।
য়শসি চাভিৰুচিৰ্ব্যসনং শ্ৰুতৌ প্ৰকৃতিসিদ্ধমিদং হি মহাত্মনাম্।।

অৰ্থ— বিপদত ধৈৰ্য, সম্পদত সহিষ্ণুতা, ৰাজসভা বা বিদ্বৎ জনৰ সভাত বাক্পটুতা, যুদ্ধত পৰাক্ৰম, যশস্যাৰ প্ৰতি আদৰ, বেদাদি শাস্ত্ৰৰ প্ৰতি আসক্তিয়ে হৈছে এজন মহাপুৰুষৰ গুণ।

(৩)

পাপান্নিবাৰয়তি য়োজয়তে হিতায়
গুহ্যং নিগূহতি গুণান্ প্ৰকটীকৰোতি।
আপদ্গতং চ ন জহাতি দদাতি কালে
সন্মিত্ৰলক্ষণমিদং প্ৰৱদন্তি সন্তঃ।।

অৰ্থ— ভাল বন্ধুৱে বেয়া কাম কৰিবলৈ বাধা দিয়ে, কল্যাণকাৰী কামত নিয়োগ কৰে, গোপন কথা লুকুৱাই থয়, গুণ প্ৰকাশ কৰে, বিপদৰ সময়ত এৰি নিদিয়ে আৰু সময়ত সহায় কৰে। অৰ্থাৎ সেইজনহে সৎ বা ভাল বন্ধু যি সততে বন্ধুৰ কল্যাণ কামনা কৰে।

ডিব্ৰু কলেজত সংস্কৃত দিৱস উদ্‌যাপন

অনেক জনজাতীয় শব্দৰ স'তে সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দৰ মিল আছে ঃ অধ্যাপক ড° ভীমকান্ত বৰুৱা

ডিব্ৰুগড় [illegible] ।অসমীয়া ভাষালৈ যথেষ্ট পৰিবৰ্তন আহিছে। এই পৰিবৰ্তনৰ মাজতেই অসমীয়া ভাষা জীয়াই থাকিব। ইয়াৰ লগতে অসমীয়া ভাষাৰ আত্মা 'সংস্কৃত ভাষা'ও জীয়াই থাকিব। এই বক্তব্য ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ প্ৰাধ্যাপক তথা বিশিষ্ট ভাষাতত্ত্ববিদ ড০ ভীমকান্ত বৰুৱাৰ। বিগত বৰ্ষৰ দৰে এইবাৰো ডিব্ৰুগড় চহৰৰ অন্যতম উচ্চ শিক্ষাৰ অনুষ্ঠান ডিব্ৰু কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগৰ উদ্যোগত যোৱা ১০ ছেপ্টেম্বৰত উদ্‌যাপিত সংস্কৃত দিৱস উপলক্ষে [illegible] পূৰ্বৰ শব্দ। বাক্যসমূহত অবাহত আছে আৰু থাকিব। [illegible] ভাষাটোৰ সম্পৰ্কে বিস্তৃতভাৱে আলোকপাত কৰি ড০

আয়োজিত 'অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃত শব্দৰ প্ৰভাৱ আৰু প্ৰয়োগ' শীৰ্ষক বিষয়ত ভাষণ প্ৰদান কৰি ড০ বৰুৱাই কয় যে ভাষা হৈছে জ্ঞানৰ ভৰাল। ই নাইকিয়া হৈ গ'লেই জ্ঞানৰ ভৰাল নাইকিয়া হৈ যায়। পূৰ্বতে বিদ্যালয় পৰ্যায়ত ভাষাটো পঢ়াৰ সুবিধা আছিল যদিও সম্প্ৰতি ইয়াৰ প্ৰতি চৰকাৰে গুৰুত্ব প্ৰদান নকৰাৰ বাবে ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ মূল ভাষা 'সংস্কৃত ভাষা'ৰ সম্পৰ্কে বৰ্তমানৰ প্ৰজন্ম জ্ঞাত নহয়। তথাপিও এই মূল ভাষাটোৰ ভুৰ অসমীয়াকে ধৰি ভাৰতীয় (শেষ পৃষ্ঠাত)।

অদিতি বৰুৱাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত 'সংস্কৃত-সংস্কৃতি' নামৰ আই.এছ.এছ.এন নম্বৰ সম্বলিত মুখপত্ৰখনিৰ দশম সংখ্যা

Sanskrit Divas observed in Dibru College

STAFF CORRESPONDENT

DIBRUGARH, Sept 11: The Sanskrit Department of Dibru College observed the Sanskrit Divas on its premises here. The programme was inaugurated by Dr Poresh Barua, principal of the college.

Chief guest Dr Bhim Kanta Baruah highlighted the influence of Sanskrit words on the Assamese language. He said that knowledge and information is derived from language, and that the assimilation of different languages is a continuous process. The principal of the college appreciated the efforts of the Sanskrit Department to promote the language among the students.

Professor Madhumita Borthakur spoke on the need to spread awareness about the Sanskrit language and the concept of modernity in the language. The department also released the tenth edition of the departmental magazine, *Sanskrita Sanskriti*. A cultural programme was also organised by the students and professors. Past pupils, who secured first class and letter marks from the college were also felicitated. The vote of thanks was offered by Dr Aditi Baruah.

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ ২০১৬ বৰ্ষৰ সংস্কৃত দিৱসৰ বাতৰিৰ একাংশ

ডিব্ৰু কলেজত সংস্কৃত দিৱস উদ্‌যাপন

[illegible] ডিব্ৰুগড়, ১১ ছেপ্টেম্বৰ ঃ [illegible] যথেষ্ট পৰিবৰ্তন আহিছে। [illegible] মাজেৰেই অসমীয়া ভাষা [illegible]। ইয়াৰ লগতে অসমীয়া [illegible] 'সংস্কৃত ভাষা'ও জীয়াই [illegible] এই বক্তব্য ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ [illegible] বিভাগৰ প্ৰাধ্যাপক তথা বিশিষ্ট [illegible] ড০ ভীমকান্ত বৰুৱাৰ। বিগত [illegible] দৰে এইবাৰো ডিব্ৰুগড় চহৰৰ অন্যতম [illegible] শিক্ষাৰ অনুষ্ঠান ডিব্ৰু কলেজৰ সংস্কৃত [illegible] উদ্যোগত ১০ ছেপ্টেম্বৰত [illegible] সংস্কৃত দিৱস উপলক্ষে [illegible] 'অসমীয়া ভাষাত সংস্কৃত শব্দৰ [illegible] আৰু প্ৰয়োগ' শীৰ্ষক বিষয়ত ভাষণ [illegible] বৰুৱাই কয় যে ভাষা হৈছে জ্ঞানৰ [illegible]। ই নাইকিয়া হৈ গ'লেই জ্ঞানৰ ভঁৰাল [illegible] হৈ যায়। পূৰ্বতে বিদ্যালয় পৰ্যায়ত [illegible] পঢ়াৰ সুবিধা আছিল যদিও সম্প্ৰতি [illegible] প্ৰতি চৰকাৰে গুৰুত্ব প্ৰদান নকৰাৰ বাবে

ভাৰতীয় ভাষাসমূহৰ মূল [illegible] সম্পৰ্কে বৰ্তমানৰ প্ৰজন্ম [illegible] এই মূল ভাষাটো অসমীয়াকে ধৰি [illegible] ভাষাসমূহত অবাহত [illegible] বিষয়টো সম্পৰ্কে বিস্তৃতভাৱে আলোকপাত কৰি ড০ বৰুৱাই কয় যে অসমীয়া ভাষা [illegible] সংস্কৃত ভাষাৰ পৰা উদ্ভূত [illegible] অনেক সংস্কৃত শব্দ অসমীয়া ভাষাত বিদ্যমান। তদুপৰি অসমীয়া ভাষাটো [illegible] অনেক জনজাতীয় শব্দৰ স'তে সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দৰ মিল আছে। [illegible] বিভিন্ন উদাহৰণ [illegible] এখনেই 'সংস্কৃত ভাষা'ক [illegible] অভিহিত কৰা কাৰ্যত [illegible] ভাষাতত্ত্ববিদসকলে [illegible] ভাষাৰ জীৱন আৰু [illegible] কাৰণ। [illegible] অসমীয়া ভাষাটো সকলোৱে [illegible] বেজৰ ওপৰত [illegible] কৰা যে সম্প্ৰতি অসমৰ [illegible]

[illegible]

সংস্কৃত ভাষাত [illegible] এটি জ্যোতি [illegible] পৰিৱেশনেৰে। সংস্কৃত ভাষাৰ [illegible] ছাত্ৰীসকলৰ গীত পৰিৱেশন, [illegible] জ্যোতি সংগীত [illegible] বিজ্ঞান ছাত্ৰ [illegible] সংস্কৃত ভাষাত [illegible] শীৰ্ষক কবিতা [illegible] নৃত্যানুষ্ঠান [illegible] সকলোৰে [illegible] হৈ। উক্ত অনুষ্ঠানতে ২০১৫ আৰু ২০১৬ বৰ্ষত কৃতিত্বৰে উত্তীৰ্ণ হোৱা কলেজখনৰ [illegible] বিভাগীয় ছাত্ৰী [illegible] আৰু [illegible] উপহাৰেৰে সম্বৰ্ধনা [illegible] কৰা হয়। অনুষ্ঠানত কলেজখনৰ শিক্ষক [illegible] সমস্যাসকলৰ লগতে [illegible] শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰী আৰু কলেজখনৰ [illegible] বিভাগীয় ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকল আৰু [illegible] কেইবাজনো কলেজৰ সংস্কৃত বিভাগৰ শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰী উপস্থিত থাকে।